

ΒΑΣ. ΛΑΜΠΡΙΝΟΥΔΑΚΗ
Τακτικού Καθηγητού
τῆς Κλασσικῆς Ἀρχαιολογίας

ΚΡΑΤΙΚΗ ΛΑΤΡΕΙΑ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΠΟΛΕΩΣ ΕΠΙΔΑΥΡΟΥ*

«Ἐπίδαυρος... δ' οὐκ ἄσημος... πόλις καὶ μάλιστα διὰ τὴν ἐπιφάνειαν τοῦ Ἀσκληπιοῦ θεραπεύειν νόσους παντοδαπὰς πεπιστευμένου καὶ τὸ ἱερὸν πλήρες ἔχοντος ἀεὶ τῶν τε καμνόντων καὶ τῶν ἀνακειμένων πινάκων, ἐν οἷς ἀναγεγραμμένοι τυγχάνουσιν αἱ θεραπείαι». Οἱ λέξεις αὐτὲς τοῦ Στράβωνος¹, ποὺ γράφτηκαν στὶς ἀρχὲς τοῦ 1ου μ.Χ. αἰ., εἶναι πολὺ χαρακτηριστικὲς γιὰ τὴν ἀντίληψη ποὺ ἐπικράτησε ἀπὸ τοὺς ὕστερους κλασσικοὺς χρόνους γιὰ τὴ δωρικὴ αὐτὴ πόλη τῆς ΒΑ Πελοποννήσου καὶ ποὺ φυσικὰ κυριαρχεῖ στὴ σκέψη καὶ τῶν σημερινῶν τῆς μελετητῶν:

“Ὅπως λέει ἡ Burford, τὸ Ἱερὸ τοῦ Ἀσκληπιοῦ ἦταν σίγουρα «μιὰ διεύρυνση τῆς προσωπικότητος τῆς πόλεως»². Τὸ ἀδιαμφισβήτητο, εὐρὺ κύρος τοῦ φιλάνθρωπου θεοῦ ἦταν ὁ μόνος ἀσφαλὲς φορέας διεθνoῦς προβολῆς τῆς Ἐπιδαύρου, ποὺ ὅσο κι ἂν διέθετε κάποια ὄντοτῆτα, ὅμως δὲν ἀνῆκε ποτὲ στὰ μεγάλα κέντρα πολιτικῆς ἰσχύος τῆς ἑλληνικῆς ἱστορίας.

Θὰ φανταζόταν κανεὶς ὅτι ἓνα τόσο ἰσχυρὸ κέντρο διεθνoῦς ζωῆς, ὅπως ἡ ἐπιδαῦρια λατρεία τοῦ Ἀσκληπιοῦ, στὰ χέρια μιᾶς ὁπωσδήποτε

* Τὸ κείμενο αὐτὸ ἀποτελεῖ διάλεξη ποὺ δόθηκε ἀπὸ τὸν ὑπογράφοντα στὸ Ἀρχαιολογικὸ Ἰνστιτοῦτο τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Βόννης στὶς 15 Μαΐου 1979. Γιὰ τὴν πρόσκληση στὴ Βόννη ἐκφράζονται θερμὲς εὐχαριστίες στὸν Verein von Altertumsfreunden in Rheinland καὶ ἰδιαίτερα στὸν καθηγητὴ κ. N. Himmelmann.

1. 8, 374.

2. The Greek Temple Builders at Epidauros, 1969, 14.

ζωτικῆς πόλεως, θὰ ἦταν ἀδύνατο νὰ μὴ συνδεθεῖ στενὰ μὲ τὶς ἱστορικὲς ἐξελίξεις στὴν περιοχὴ.

Καὶ ὅμως εἶναι κοινὴ ἡ πεποίθηση ὅτι παρὰ τὸ ζωνρὸ διεθνὲς ἐνδιαφέρον γιὰ τὴ λατρεία τῆς 'Επιδαύρου, ἡ πολιτικὴ δύναμη τοῦ 'Ασκληπιοῦ καὶ ἡ σημασία του γιὰ τὶς ἐξωτερικὲς σχέσεις τῆς πόλεως ἦταν ἀμελητέα. Ὁ νέος αὐτὸς θεός, ποὺ ἀναπτύχθηκε παράλληλα μὲ τὴν ἀπομόνωση τοῦ ἀτόμου μέσα στὴν ἀρχαία ἐλληνικὴ κοινωνία, ἐνδιαφερόταν μόνο γιὰ τὶς μικρὲς ὑποθέσεις τῆς ἀστικῆς ζωῆς, γιὰ τὴν οἰκογένεια καὶ τὸ ἄτομο, τὸ πολὺ-πολὺ γιὰ τὴν παροχὴ ἀσυλίας καὶ τὶς χειραφετήσεις. Δὲν ἀνῆκε ὅμως στὸν παραδοσιακὸ τύπο τοῦ θεοῦ-προστάτη τῆς πόλεως³.

'Ακόμα καὶ ἀπὸ μιὰ ἄμεση μαρτυρία ἀναμειξέως τῆς λατρείας στὴν ἐσωτερικὴ καὶ ἐξωτερικὴ πολιτικὴ ζωὴ τῆς πόλεως ἀφαιροῦν οἱ μελετητὲς κάθε σημασία: Στὴ γνωστὴ ἐπιγραφὴ ποὺ βρέθηκε στὸ 'Ασκληπιεῖο⁴ ὁ ἐπιδαύριος πολιτικὸς καὶ ποιητὴς 'Ισυλλος, διακηρύσσοντας τὴν πίστη του στὸ ἀριστοκρατικὸ κράτος, δημοσιεύει ἕναν ἱερὸ νόμο ποὺ ὁ ἴδιος πρότεινε στὴν πόλη. Σύμφωνα μ' αὐτὸν ἡ πόλη θὰ ἐξέλεγε κάθε χρόνο τοὺς ἄριστους ἀπὸ κάθε φυλὴ καὶ θὰ τοὺς ἔστελλε στὸν 'Απόλλωνα καὶ τὸν 'Ασκληπιὸ νὰ παρακαλέσουν γιὰ τὴν εὐτυχία της. Παράλληλα θυμίζει ὅτι ὅταν ὁ Φίλιππος μετὰ τὴ μάχη τῆς Χαιρωνείας, τὸ 338 π.Χ., ἐβάδιζε κατὰ τῆς Σπάρτης ὁ 'Ασκληπιὸς παρουσιάσθηκε στὸν ἴδιο καὶ τοῦ ἀποκάλυψε ὅτι πηγαίνει νὰ σώσει τοὺς Λακεδαιμονίους γιατί κρατοῦσαν τὴν «πάτριον πολιτείαν», τὴν ἀριστοκρατία τοῦ Λυκούργου, ποὺ εἶχε κυρωθεῖ μὲ τοὺς χρησμούς τοῦ 'Απόλλωνος. Οἱ Λακεδαιμόνιοι παραδέχθηκαν τὴ βοήθεια καὶ ὀνόμασαν τὸν 'Ασκληπιὸ Σωτήρα. Ἡ προσπάθεια αὐτὴ τοῦ 'Ισύλλου νὰ βοηθήσει μὲ τὸ κύρος τῆς κρατικῆς λατρείας ἐσωτερικὲς πολιτικὲς καταστάσεις στὴν πατρίδα του καὶ ἐξωτερικὲς σχέσεις⁵, τὸν καιρὸ ἴσως ποὺ ἀναβίωνε γιὰ λίγο ἡ Σπαρτιατικὴ Συμμαχία

3. Χαρακτηριστικὰ οἱ Edelstein (E.-L.), *Asclepius*, 1945, II, 103 κέ. καὶ σημ. 11, ὑπογραμμίζουν τὴ μοναδικότητα τῆς περιπτώσεως πολιτικοῦ ρόλου ποὺ ἐμφανίζει ὁ 'Ασκληπιὸς στὰ ποιήματα τοῦ 'Ισύλλου, βλ. ἀμ. κατ., παρατηρώντας ὅτι πρόκειται γιὰ «μεθερμηνία» τῆς φύσεως τοῦ θεοῦ, Πβ. Burford, ὁ.π., 17 κέ.

4. U. von Wilamowitz - Moellendorff, *Isyllos von Epidauros*, Neue Phil. Unters. 9, 1886 (1967). IG IV² 1, 128. W. Peek, *Inchriften aus dem Asklepieion von Epidauros*, Abh. d. Sächs. Akad. d. Wiss. 60, 2, 1969 (κατ. ὡς Peek I).

5. Δηλ. νὰ ἐνισχύσει τὴ θέση τῶν ἀριστοκρατικῶν στὴν 'Επίδαυρο καὶ νὰ ἀναθερμάνει τὶς σχέσεις τῆς πόλεως μὲ τὴ Σπάρτη, ποὺ εἶχαν πιθανότατα ζημιωθεῖ ἀπὸ τὶς περιοδικὲς ἀναγκαστικὲς προσχωρήσεις τῆς 'Επιδαύρου στὸ μακεδονικὸ στρατόπεδο κατὰ τὸ διάστημα ἀπὸ τὴ μάχη τῆς Χαιρωνείας μέχρι τὸ 284 ποὺ ὁ 'Αντίγονος ὁ Γονατᾶς κατέλαβε τὴ Σπάρτη. Ἡ Σπάρτη ἡ ἴδια δὲν δέχθηκε κατὰ τὸ διάστημα αὐτὸ νὰ συνεννοηθεῖ μὲ τοὺς Μακεδόνες. Βλ. σχετ. Wilamowitz, ὁ.π., 36. Burford, ὁ.π., 17, 29 κέ. R. A. Tomlinson, *Argos and the Argolid*, 1972, 145 κέ. IG IV² 1, XXIV, 34 - XXVI, 31. Δὲν εἶναι τυχαῖο ὅτι ὁ 'Ισυλλος «δημοσιεύει» τὸ κείμενό του μετὰ ἀπὸ σχετικὸ χρῆσμό τοῦ 'Απόλλωνος.

(γύρω στο 280 π.Χ.), χαρακτηρίστηκε προσωπική, ρομαντική, μοναδική και καθόλου αντιπροσωπευτική για τὸν θεό⁶.

Οἱ ἀντιλήψεις αὐτὲς διαμορφώθηκαν κυρίως ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι ἡ λατρεία τῆς Ἐπιδαύρου ἀπέκτησε τὴ μεγάλη της φήμη μόλις στὴν ὕστερη κλασικὴ ἐποχὴ καὶ ἡ σύγχρονη ἔρευνα τὴν εἶδε βασικά ὡς καινούργια λατρεία⁷. Οἱ τελευταῖες ὁμως ἔρευνες στὴν περιοχή, καὶ ἰδιαίτερα οἱ ἀνασκαφὲς τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας ὑπὸ τὴ διεύθυνσή μου στὸ θρησκευτικὸ κέντρο τῆς Ἐπιδαύρου, ἀποκαλύπτουν γιὰ τὴ λατρεία αὐτὴ μιὰ πολὺ μεγάλη προϊστορία. Καὶ τὰ στοιχεῖα ποὺ μᾶς παρέχουν γιὰ νὰ τὴν ἀνασυνθέσουμε ἐπιτρέπουν νὰ δοῦμε κάτω ἀπὸ νέο φῶς τὸ ρόλο τοῦ θρησκευτικοῦ αὐτοῦ κέντρου στὴν ὁργανωμένη ζωὴ τῶν ἀνθρώπων τῆς περιοχῆς⁸.

Ἡ Ἐπίδαυρος ἦταν ἡ βορειότερη πόλη τῆς Ἀργολικῆς Ἀκτῆς, τοῦ ἀνατολικοῦ δηλ. τμήματος τῆς ἀργολικῆς χερσονήσου. Ἐγκατεστημένη μέσα στὸ μοναδικὸ φυσικὸ λιμάνι τῆς περιοχῆς πάνω στὸν Σαρωνικὸ κόλπο ἀποτελοῦσε τὸ κέντρο μιᾶς ὀρεινῆς χώρας, ποὺ ἔφθανε μέχρι τὸν Ἀργολικὸ κόλπο, συνορεύοντας βόρεια μὲ τὴν Κορινθία, ἀνατολικά μὲ τὴν Ἀργεῖα καὶ νότια μὲ τὰ ἄλλα κράτη τῆς Ἀκτῆς, τὴν Τροιζηνία καὶ τὴν Ἑρμιονίδα⁹. Χαρακτηρὲς ὅλης τῆς Ἀκτῆς ἦταν ὁ ἔντονα διαμελισμένος ὀρεινὸς χῶρος, ποὺ ἐπέτρεπε μικρὲς μόνο γεωργοκτηνοτροφικὲς ἐγκαταστάσεις, ἡ ἀνυπαρξία χερσαίων ἐπικοινωνιῶν, ἀλλὰ παράλληλα καὶ ἡ θέση τῶν λίγων λιμανιῶν τῆς πάνω στοὺς θαλασσινοὺς δρόμους ἀπὸ τὴν Ἀθήνα καὶ τὸν Ἰσθμὸ πρὸς τὴν Ἀργολικὴ πεδιάδα ἢ ἀπὸ τὸ Αἰγαῖο πρὸς τὴ δυτικὴ Μεσόγειο, ποὺ δημιουργοῦσε ἐμπορικὰ ἐνδιαφέροντα καὶ ναυτικὴ σημασία¹⁰. Ἡ Ἀκτὴ, λέει χαρακτηριστικὰ ὁ Jameson, ὡς πολιτισμικὴ περιοχή «ἀποτελοῦσε ἄλλο ἓνα νησὶ τοῦ Αἰγαίου, ἓνα νησὶ ὅμως ἀγκυροβολημένο στὴν Πελοπόννησο». Ἀνήσυχη, ὥστε νὰ κρατῇ ἐπίμονα τὴν ἀνεξαρτησία της — ἦταν ἡ μόνη περιοχή τῆς Ἀργολίδας ποὺ δὲν ὑποτάχθηκε ποτὲ στοὺς Ἀργεῖους — βρισκόταν ὅμως πολὺ κοντὰ στὴ σκιά τῶν μεγάλων κέντρων, ὥστε παρὰ τὴν ἀνεξαρτησία αὐτὴ νὰ μείνει

6. Ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν Wilamowitz, ὅ.π., 30 κέ. Πβ. Edelstein, ὅ.π. Burford, ὅ.π.

7. Edelstein, ὅ.π., 97 κέ. 208. Ν. Φαράκλας, Ἐπιδαυρία, ΑΕΠ 12, 1972, 29.

8. ΠΑΕ 1948-1951. 1974 κέ. Ἔργον 1977-1978. Β. Λαμπρινουδάκης, Σχέσεις Ἐπιδαύρου καὶ Κορίνθου ὑπὸ τὸ φῶς τῶν ἀνασκαφῶν, Πρακτ. Α' Συνεδρίου Ἀργολικῶν Σπουδῶν, 1979, 28 κέ.

9. Φαράκλας, ὅ.π., πίν 7 καὶ 8.

10. Αὐτόθι, 2. Μ. Jameson, The Southern Argolid: The Setting for Historical and Cultural Studies, Annals of The N.Y. Academy of Sciences 268, 1977, 74 κέ.

πάντα ἐπαρχιακὴ περιοχὴ¹¹. Τοὺς χαρακτῆρες αὐτοὺς τῆς Ἀκτῆς θὰ δοῦμε κατ' ἐξοχὴν στὴν ἱστορία τῆς Ἐπιδαύρου.

Ἡ πόλη ἦταν φαίνεται κέντρο τῆς περιοχῆς ἀπὸ τοὺς ΠΕ χρόνους. Πρόσφατα ΠΕ καὶ παλιότερα ΜΕ εὐρήματα, καθὼς καὶ μυκηναϊκοὶ θαλαμῶτοὶ τάφοι στὴν περιοχὴ μαρτυροῦν συνεχῇ κατοίκηση¹². Ἡ κλασικὴ πόλη ἦταν πάνω στοὺς δίδυμους λόφους μιᾶς χερσονήσου, ποὺ δημιουργοῦσε στὸν κόλπο δύο εὐρύχωρα λιμάνια. Σήμερα μπορεῖ κανεὶς νὰ δεῖ τὰ τείχη τῆς πόλεως ἀπὸ διάφορες ἐποχές, τὸ θέατρό της ἀπὸ τὸ δεῦτερο μισὸ τοῦ 4ου π.Χ. αἰ., τμήματα τῶν συνοικιῶν της στὴν ξηρὰ καὶ μέσα στὴ θάλασσα, τοὺς λιμενοβραχίονες καὶ τὶς ἐγκαταστάσεις τοῦ λιμανιοῦ κ.ἄ. λείψανα¹³.

Ἡ ἐπίσημη ὅμως λατρεία τῆς πόλεως, τὸ θρησκευτικὸ κέντρο τῆς Ἐπιδαυρίας, ἦταν τοποθετημένο πολὺ μακριὰ ἀπὸ τὸ ἀστικό της κέντρο. Πάνω στὴν ἀκρόπολη τῆς Ἐπιδαύρου ὑπῆρχε μόνο μιὰ παλιὰ λατρεία τῆς Ἀθηνᾶς Κισσαίας¹⁴. Τὸ κοινὸ ἱερὸ τοῦ Ἀπόλλωνος Μαλεάτα καὶ τοῦ Ἀσκληπιοῦ, ὅπου ἰδρύονταν τὰ ψηφίσματα καὶ τὰ ἄλλα δημόσια ἔγγραφα τῆς πόλεως, βρισκόταν στὸ κέντρο περίπου τῆς Ἐπιδαυρίας, στὴ μικρὴ ὄρεινὴ πεδιάδα ἀνατολικά τοῦ σημερινοῦ Λιγουριοῦ, σὲ ἀπόσταση 2,5 περίπου ὥρων ἀπὸ τὴν πόλη¹⁵. Στὸ μεγάλο ἱερὸ μέσα στὴν πεδιάδα, τὸ Ἀσκληπιεῖο, ἡ λατρεία μπόρεσε νὰ τεκμηριωθεῖ ἀπὸ τὸν ὕστερο 6ο π.Χ. αἰῶνα καὶ ἐξῆς¹⁶. Πιὸ ψηλὰ ὅμως πρὸς τὰ Ἀνατολικά, πάνω στὸ λόφο τοῦ θεάτρου, τὸ Κυνόρτιον, ὑπῆρχε ἓνα μικρότερο ἱερὸ, στὸ ὁποῖο, ὅπως ἀπέδειξαν οἱ ἀνασκαφές, ἡ λατρεία ποὺ ἐξελίχθηκε κατόπιν στὸ ἱερὸ τοῦ Ἀσκληπιείου εἶχε μιὰ πολὺ παλιὰ ἱστορία. Τὸ μικρότερο αὐτὸ ἱερὸ

11. Αὐτόθι, 84.

12. Τὰ ΠΕ λείψανα ἤρθαν στὸ φῶς μὲ τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ ἱεροῦ τῆς Ἀρτέμιδος στὰ ὑψώματα πάνω ἀπὸ τὴν πόλη (Ἐπιμελ. Ἀ. Ἀρχοντίδου: 1977). Γιὰ τὰ ΜΕ καὶ τὰ ΥΕ βλ. Φαράκλας, ὅ.π., 16 καὶ ἐπὶμ. 3, παρ. 18.

13. Φαράκλας, ὅ.π., 42-49 καὶ πίν. 18-19. A. Frickenhaus-E. Müller, *Aus der Argolis*, AM 36, 1911, 29 κέ. X. Κριτζᾶς, Νέα ἐκ τῆς πόλεως Ἐπιδαύρου, AAA 5, 1972, 187 κέ. Εὐ. Δεῖλ-Ἀκη, AD 28, 1973, 83 κέ. Ν. Παπαχατζῆς, Πausanίου Ἑλλάδος Περιήγησις, Κορινθιακά-Λακωνικά, 1976, 217 κέ. Κλιμακῶτοὶ δρόμοι, οἰκήματα καὶ πλούσιοι τάφοι τῶν ὑστέρων χρόνων ἤρθαν στὸ φῶς πρόσφατα σὲ οἰκόπεδα μὲ ἀνασκαφές τῆς Ἀρχαιολ. Ὑπηρεσίας.

14. Πaus. 2, 29, 1.

15. 9 χλμ. σὲ εὐθεία γραμμῇ, Φαράκλας, ὅ.π., 36, παρ. 121.

16. Edelstein, ὅ.π., II, 97 κέ. 208. Φαράκλας, ὅ.π. 29. N. Yalouris, *Epidaurus*, *Encycl. of Class. Sites* (ed. Stillwell), 1976, 311.

ἐξακολούθησε τὴ ζωὴ τοῦ δίπλα στοῦ Ἀσκληπιεῖο καὶ ὅπωςδήποτε σ' ὅλες τὶς ἐκδηλώσεις τῆς λατρείας καὶ στὰ χρόνια τῆς μεγαλύτερης ἀκμῆς τοῦ Ἀσκληπιοῦ οἱ τιμὲς ἀποδίδονταν στὸν Ἀπόλλωνα Μαλεάτα καὶ τὸν Ἀσκληπιό¹⁷.

Εἶναι βέβαια καὶ ἀπὸ ἄλλες περιπτώσεις γνωστὴ ἡ ἀνάπτυξη τῆς λατρείας τοῦ Ἀσκληπιοῦ μέσα σὲ τόπους ἀφιερωμένους στὸν Ἀπόλλωνα¹⁸. Ἔχει ἐπίσης παρατηρηθεῖ ὅτι οἱ περισσότερες λατρεῖες τοῦ Ἀπόλλωνος βρισκόνταν ἔξω ἀπὸ τὶς πόλεις σὲ ἀντίθεση μὲ τὶς λατρεῖες τῆς Ἀθηνᾶς (Δελφοί, Πτῶν, Δῆλος, Δίδυμα, Ἀμύκλαι)¹⁹. Καὶ ἀκόμα οἱ ἀρχαῖοι ἔδιναν διάφορες ἐρμηνεῖες στοῦ γεγονότος ὅτι πολλὰ Ἀσκληπιεῖα ἦταν ἔξω ἀπὸ τὶς πόλεις²⁰. Πέρα ὅμως ἀπ' ὅλα αὐτὰ ἡ προαγωγή τῆς περιέργης αὐτῆς δίδυμης λατρείας τῆς Ἐπιδαυρίας σὲ κρατικὴ λατεῖα μιᾶς ἀσυνήθιστα ἀπομακρυσμένης πόλεως εἶναι ἓνα σπάνιο φαινόμενο. Τὰ στοιχεῖα ποὺ ἔφεραν στοῦ φῶς οἱ ἀνασκαφῆς ἐπιτρέπουν νὰ ἐξηγήσουμε τὸ συσχετισμὸ τῆς λατρείας αὐτῆς μὲ τὸ κράτος τῆς Ἐπιδαύρου ὡς μία ἰδιαίτερης σημασίας πολιτικὴ πράξη κατὰ τὴν πρώιμη ἱστορία τοῦ κράτους αὐτοῦ καὶ ἐπομένως ὡς μία πρώτη ἐκδήλωση, ἥδη ἀπὸ τὴν ἀρχή, ἀλληλεξαρτήσεως θρησκευτικῆς καὶ πολιτικῆς ζωῆς στὴν Ἐπίδαυρο²¹.

Ἦδη στὴν κορυφὴ τοῦ Κυνορτίου, στὴν περιοχὴ τῆς ἐλληνικῆς λατρείας τοῦ Ἀπόλλωνος Μαλεάτα, ἄρχισαν νὰ ἀποκαλύπτονται τὰ ἐκτεταμένα λείψανα ἐνὸς προϊστορικοῦ οἰκισμοῦ ποὺ ἡ πρώτη του ἐποχὴ ἀνήκει στοὺς πρώιμους ΠΕ χρόνους²². Ὁ οἰκισμὸς αὐτός, ὅπως μᾶς ὑποδεικνύουν μερικὰ εὐρήματα, π.χ. ΠΜ II καὶ III σφραγιδόλιθοι²³, παρὰ τὴν ὀρεινὴ καὶ δυσπρόσιτη θέση του, ἦταν ἤδη ἀνοιχτὸς πρὸς τὴ θάλασσα καὶ τὸν εὐρύτερο πολιτιστικὸ χῶρο τοῦ Αἰγαίου.

17. Βλ. ἀν., σημ. 8. Παπαχατζῆς, δ.π., 214 κέ., σημ. 2.

18. Π.χ. στὴν Κόρινθο: Corinth XIV, 1951 (The Asclepieion and Lerna). M. Lang, *Cure and Cult in Ancient Corinth*, 1977, 1 κέ., στὴν Κρήτη (Γόρτυν-Λεβήνα), στὴν Κω: Der Kl. Pauly III, 1969, 314, στοὺς Δελφοὺς: K. Ρωμαῖος, *Κυνοῦρία καὶ Κυνοῦριοι*, Πελοποννησιακά Α, 1956, 27, στὶς Πρασιές: Παπαχατζῆς, δ.π., 429 κέ.

19. J. N. Coldstream, *Geometric Greece*, 1977, 327-8.

20. Πλουτ. Αἴτ. Ρωμ. 94 (Ἡθ. 286 c-d).

21. Βλ. ἤδη τὴν ἀνακοίνωσή μου στοῦ Α' Συνέδριου Ἀρχαιολ. Σπουδῶν, ἀν., σημ. 8.

22. Ἦδη ὁ Παπαδημητρίου εἶχε κατὰ τὴ διάρκεια τῶν ἀνασκαφῶν τοῦ στοῦ Κυνορτίου ἀποκαλύψει πολλὰ ΠΕ δοτράκα (βλ. σχετ. ΠΑΕ 1948-51). Πρὸ δύο ἐτῶν ἤρθαν στοῦ φῶς στὴν κορυφὴ τοῦ λόφου, λίγα μόνο μέτρα νοτιότερα ἀπὸ τὸν τόπο τῆς λατρείας, τὰ πρῶτα οἰκοδομικὰ λείψανα ἀπὸ τοὺς ΠΕ καὶ τοὺς μυκηναϊκοὺς χρόνους, Ἔργον 1977, 98 κέ. 1978, 37 κέ.

23. ΠΑΕ 1976, 208.

Πάνω από τόν ΠΕ οικισμό υπάρχουν πυκνά μυκηναϊκά σπίτια²⁴. Μερικά ΜΕ κύπελλα μαρτυρούν ίσως την εγκατάσταση ήδη μιᾶς λατρείας στὸν τόπο²⁵. Μὲ σαφήνεια ὅμως οἱ ἀνασκαφὲς βεβαίωσαν τὴν ἀναπτυξὴ μιᾶς ζωηρότατης λατρείας στὸν ἴδιο τόπο ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τῶν μυκηναϊκῶν χρόνων. Κοντὰ σὲ σπίτια καὶ σὲ ἱερὰ οἰκοδομήματα χτίζεται τότε στὸ φρύδι τοῦ βράχου ἓνα μεγάλο ἄνδρρο, πάνω στὸ ὁποῖο γίνονται οἱ ὀλοκαυτῆσεις σὲ μιὰ θηλυκὴ ὅπως φαίνεται θεότητα²⁶. Ὁ τύπος τοῦ βωμοῦ (πβ. τὸν ἀνάλογο στὸ ἱερὸ τοῦ Γιούχτα), οἱ θυσιῆς καὶ τὰ ἀφιερῶματα, ὅπως τὸ σπανιότατο στὴν κυρίως Ἑλλάδα ἀνάγλυφο λίθινο ἄγγειο, τὸ πλῆθος τῶν ἀναθηματικῶν πελέκεων, οἱ σφραγίδες, τὰ χαρακτηριστικὰ γιὰ τὶς λατεῖες αὐτὲς κομμάτια κυλίκων καὶ κυπέλλων καὶ λίγα μινωικὰ ὄστρακα²⁷, δείχνουν τόσο τὴ συνέχεια ἢ καλύτερα τὴν ἀνάπτυξη τῶν ἐπαφῶν τοῦ ὀρεινοῦ αὐτοῦ κέντρου μὲ τὸν κόσμο τοῦ Αἰγαίου, ὅσο καὶ τὸν τύπο τῆς λατρείας, ἐνὸς ἱεροῦ κορυφῆς.

Ἡδὴ οἱ οἰκολογικὲς ἔρευνες τοῦ Bintliff στὴν Ἀργολίδα ὑπογράμμισαν ὅτι τὸ ἱερὸ τοῦ Μαλεάτα δὲν εἶναι παρὰ μόνο μιὰ περίπτωσις ἐνὸς δικτύου ἱερῶν κορυφῆς στὴν περιοχὴ καὶ εὐρύτερα στὴν κυρίως Ἑλλάδα (π.χ. Μενελαῖον στὴ Σπάρτη, Ἱερὸν Ὅρος στὴν Αἰγίνα κ.ἄ.)²⁸. Τὰ ἱερὰ αὐτὰ, ἐπειδὴ βρίσκονταν σὲ ψηλοὺς καὶ ἀποτραβηγμένους χώρους, μποροῦσαν νὰ ἐνώσουν σὲ λατρευτικὰ προσκυνήματα διάφορες οἰκιστικὲς μονάδες καὶ νὰ ἀναπτύξουν μεταξύ τους τὸ αἶσθημα τῆς πολιτιστικῆς κοινότητος. Ἀντιπροσωπεύουν λοιπὸν κατ' ἐξοχὴν τὸ πολιτιστικὸ στάδιο τῆς μεταβάσεως πρὸς τὴν ἀστικοποίησις, τὴν ἱερὴ οἰκονομία, ποὺ ἦταν ἡ

24. Βλ. ἀν., σημ. 22.

25. Τὰ λείψανα αὐτὰ προέρχονται λιγότερο ἀπὸ τὸν οἰκισμό καὶ περισσότερο ἀπὸ τὰ χώματα τοῦ βωμοῦ. Ἡ ἀνασκαφὴ ὅμως δὲν μπόρεσε ἀκόμη νὰ τὰ συνδέσει μὲ κάποια κατασκευὴ στὸν χώρο τοῦ ἱεροῦ ἢ τοῦ οἰκισμοῦ, βλ. σχετ. ΠΑΕ 1948-1951 καὶ 1974 κέ., κυρ. 1975, πίν. 151.

26. Τὰ εἰδῶλια ποὺ βρίσκονται στὸν βωμὸ εἶναι στὴ συντριπτικὴ τους πλειοψηφία γυναικεῖα, βλ. κυρ. Παπαδημητρίου, ὁ.π. καὶ ΠΑΕ 1976, 207. Στὶς περισσότερες περιπτώσεις ἐπιβίσεως τῆς λατρείας σὲ μυκηναϊκοὺς ἱεροὺς χώρους ἔχουμε τὴν ἴδια ἐξέλιξη, Coldstream, ὁ.π., 329 κέ.

27. Γιὰ τὸν τύπο τοῦ βωμοῦ βλ. ΠΑΕ 1976, 205-206. Ἔργον 1977, 101. Γιὰ τὸ λίθινο ἄγγειο βλ. ΠΑΕ 1975, 172. Πβ. SMEA 17, 1976, 184 κέ. καὶ τὴν ἄποψη ὅτι τὸ συγγενικὸ ἄργυρὸ ρυτὸ τῶν Μυκηνῶν ἔχει κρητικὲς ρίζες. Γιὰ τοὺς πελέκες βλ. κυρ. ΠΑΕ 1975, 173, σημ. 3, γιὰ τὶς σφραγίδες ἀν., σημ. 23 καὶ γιὰ τὰ κύπελλα καὶ τὶς κύλικες, ποὺ χαρακτηρίζουν τὶς λατεῖες κορυφῆς ΠΑΕ 1976, 207 καὶ Ἔργον 1977, 103, πβ. J. Bintliff, *Natural Environment and Human Settlement in Prehistoric Greece*, BAR Suppl. Ser. 28, 1977, I, 152 κέ. Τὰ μινωικὰ ὄστρακα εἶναι ἀκόμη ἀνέκδοτα.

28. Ὁ.π., 151 κέ. Ἡ λατρεία στὴν κορυφὴ θεωρεῖται μέρος τῆς «minoisation» τοῦ ἐλλαδικοῦ χώρου.

πιο αποτελεσματική οργάνωση για τη συνοχή διαφορετικών ή διεσπαρμένων κοινωνικών και οικονομικών μονάδων²⁹.

Ἡ μεγάλη ἀκμή — οἱ στάχτες τῶν θυσιῶν ἔφθαναν σὲ 20 μ. ἀπόσταση ἀπὸ τὸν βωμὸ — καὶ οἱ ἔντονες σχέσεις τῆς λατρείας τοῦ Κυνορτίου μὲ ἄλλες περιοχὲς φαίνεται νὰ ἀνταποκρίνονται ἀπόλυτα στὸ σχῆμα τοῦ Bintliff γιὰ τὰ ἱερὰ κορυφῆς. Ἦδη λοιπὸν στὴν ἐποχὴ αὕτῃ τὸ ἱερὸ παρουσιάζεται ὡς τὸ κατ' ἐξοχὴν συνεκτικὸ κέντρο μιᾶς κατακερματισμένης, μὲ γεωργικὰ ἀλλὰ καὶ μὲ ναυτικὰ ἐνδιαφέροντα περιοχῆς.

Σὲ μιὰ ἀνάλογη λειτουργικότητα φαίνεται ὅτι χρωστᾷ τὸ ἱερὸ τὴν ἐπίσημη σύνδεσή του μὲ τὴν ἀνδρούμενη πόλη-κράτος τῆς Ἐπιδαύρου κατὰ τοὺς πρώιμους ἱστορικοὺς χρόνους.

Τὰ εὐρήματα μέσα στὶς στάχτες τοῦ βωμοῦ σταματοῦν στοὺς τελευταίους μυκηναϊκοὺς χρόνους. Καὶ ἡ μυκηναϊκὴ κατασκευὴ τοῦ βωμοῦ βρέθηκε κατεστραμμένη μέχρι σχεδὸν τὰ θεμέλιά της. Σχεδὸν ὅμως ἀμέσως πάνω στὰ θεμέλια αὐτὰ πατοῦσαν δυὸ ὁμόκεντρες ἐλλειψοειδεῖς λίθινες κρηπίδες, λείψανα διαδοχικῶν φάσεων ἑνὸς ὑπαίθριου βωμοῦ τέφρας, τοῦ γνωστοῦ ἰδίως ἀπὸ τὴν Σάμο πρώιμου ἐλληνικοῦ τύπου³⁰. Τὰ πιὸ πρώιμα χρονολογημένα εὐρήματα στὴν τέφρα ποὺ θὰ μπορούσαν νὰ συνδεθοῦν μὲ τὸν νέο βωμὸ φθάνουν μέχρι περίπου τὰ μέσα τοῦ 8ου π.Χ. αἰ., ἡ σχέση ὅμως τῶν παλιῶν καὶ τῶν νέων θεμελίων δείχνει ὅτι ἢ ὁ μυκηναϊκὸς βωμὸς ὑποχώρησε λίγο πρὶν ἰδρυθεῖ ὁ γεωμετρικὸς, ἢ ὅτι πάντως καὶ κατεστραμμένος ὁ πρώτος ἦταν γνωστὸς καὶ σὲ ὑποτυπώδη χρῆση κατὰ τοὺς τρεῖς αἰῶνες ποὺ μεσολάβησαν ὥσπου νὰ κατασκευασθεῖ ὁ δεῦτερος³².

Ἡ ἀναβίωση τῆς μυκηναϊκῆς λατρείας στὸ Κυνόρτιο εἶναι βέβαια ἓνα γεγονός ποὺ παρατηροῦμε στὴν ἱστορία πολλῶν Ἑλληνικῶν λατειῶν. Σ' αὐτὸ τὸ στάδιο πρέπει ἀσφαλῶς νὰ τοποθετήσουμε καὶ τὴν κατάκτηση τῆς λατρείας ἀπὸ τὸν ἄρρενα θεὸ Ἀπόλλωνα Μαλεάτα, ἂν διατηρήσουμε τὴν ἀναλογία μὲ τὴν ἱστορία ἄλλων ἱερῶν (Δῆλος: Ἀρτεμις-Ἀπόλλων,

29. Bintliff, ὁ.π., 147. 153-160.

30. ΠΑΕ 1976, 206 κέ. Λαμπρινουδάκης, Σχέσεις Ἐπιδαύρου καὶ Κορίνθου, ὁ.π., 29. Γιὰ τὸν τύπο τῆς Σάμου βλ. H. Walter, Das Heraion von Samos, 1976, 32 κέ. Goldstream, ὁ.π., 326, εἰκ. 105.

31. Βλ. κατ., σημ. 40-48.

32. ΠΑΕ 1976, 206 κέ. Λαμπρινουδάκης, ὁ.π., 28 κέ.

Δελφοί: Γῆ-Ἀπόλλων, Ὀλυμπία: Ἥρα-Ζεὺς, Κέα: θεὰ-Διόνυσος κ.ο.κ.)³³. Ἦδη ἡ ἐξέλιξη αὐτὴ δείχνει μιὰ στενὴ σχέση τῆς περιοχῆς μὲ τὸν θαλάσσιο ζωτικὸ χῶρο τῆς Ἐπιδαυρίας καὶ ἰδιαίτερα μὲ τὴν περιοχὴ τῆς ἀνατολικῆς Πελοποννήσου, πὺ δπως θὰ δοῦμε ἦταν οἰκολογικὰ ἰδιαίτερα συνδεδεμένη μὲ τὴν Ἐπίδαυρο: Ὁ Μαλεάτας εἶναι ἕνας θεὸς πὺ ἀπαντᾷ μὲ ἐπιμονὴ στὶς περιοχὲς τῶν Κυνουρίων, τῶν μόνων αὐτοχθόνων Ἰώνων στὴν Πελοπόννησο, ὅπως μᾶς βεβαιώνει ὁ Ἡρόδοτος, ὥστε ὁ Κ. Ρωμαῖος νὰ θεωρήσει βέβαια τὴν Κυνουριακὴ τοῦ προέλευση³⁴. Στὴν Κυνουρία τῆς ΝΔ Ἀρκαδίας ὑπῆρχε πόλη Μαλέα καὶ περιοχὴ Μαλεᾶτις³⁵ καὶ εἶναι τουλάχιστο ἀξιοπρόσεκτο ὅτι ἡ Κυνουριακὴ Γόρτυς ἦταν ἡ πόλη πὺ κυρίως διεκδικοῦσε ἀπὸ τὴν Ἐπίδαυρο τὴν πατρότητα τοῦ Ἀσκληπιοῦ³⁶. Στὴν Κυνουρία τοῦ Πάρωνος ὅμως, ἐκτὸς ἀπὸ τὰ τοπωνύμια (Μαλέα, Μαλειαῖος δρυμός³⁷, Ἐπίδαυρος Λιμηρά) ἔχουμε ἄμεσες μαρτυρίες γιὰ τὴ λατρεία τοῦ Μαλεάτα μὲ χάλκινα ἐνεπίγραφα εἰδώλια τοῦ 6ου καὶ τοῦ 5ου π.χ. αἰ. ἀπὸ τὴν περιοχὴ τοῦ Λενιδιοῦ (τῶν ἀρχαίων Πρασιῶν)³⁸. Στὴ Σπάρτη ὑπῆρχε ἐπίσης ἄγαλμα τοῦ Ἀπόλλωνος Μαλεάτα καὶ γιορτὴ Μαλεάτεια³⁹.

Τὰ εὐρήματα ὅμως κατὰ τὸν πρῶτο αἰῶνα τῆς νέας λατρείας εἶναι πολὺ λίγα. Δείχνουν ὅτι τὸ ἱερὸ δὲν εἶχε καμιά ἰδιαίτερη σημασία. Βοηθοῦν ἀπλῶς νὰ γνωρίσουμε καλύτερα τὴν ἱστορικὴ πραγματικότητα στὴν περιοχὴ κατὰ τὴν ἐποχὴ αὐτὴ. Ἐλάχιστα ἀττικὰ καὶ ἀργεῖα ὕστερα γεωμετρικὰ ὄστρακα⁴⁰: Ἐλάχιστα ὕστερα γεωμετρικὰ ἢ ὑπογεωμετρικὰ

33. Coldstream, δ.π., 329 κέ. Ἀπὸ τὰ χῶματα τοῦ βωμοῦ προέρχεται καὶ ἡ κνήμη ἐνὸς πρῶμου χαλκοῦ γυμνοῦ ἀνδρικοῦ εἰδωλίου πὺ σώζει γύρω τῆς μέχρι τὸν ἀστράγαλο μολυβδοχόηση, βλ. σχετ. προσεχῶς στὰ ΠΑΕ 1978. Πρόκειται γιὰ μιὰ σαφῆ ἔνδειξη ἀνδρικοῦ λατρευτικοῦ εἰδώλου γύρω στὸ 600 π.Χ.

34. Ἡρόδ. 8, 73. Ὁ Ρωμαῖος ἔχει συγκεντρώσει στὸ ἔξαιρέτο αὐτὸ ἄρθρο του, δ.π., ὄλο σχεδὸν τὸ σχετικὸ ὕλικό. Βλ. συμπληρωματικὰ Παπαχατζῆ, δ.π., 214 κέ. 345 (ὁ Μαλεάτης στὸν Πάρωνα). 429 κέ. (Πρασιαί). 424 (Ἐπίδαυρος Λιμηρά). 304 (Ἀστρος-Θυρέα). 427 (Ζάραξ).

35. Πaus. 8, 27, 4. Ξεν. Ἑλλ. 6, 5, 24.

36. Edelstein, δ.π., II, 121 κέ. Burford, 18.

37. Ἀνθολ. Παλ. 7, 544. Παπαχατζῆς, δ.π., 330.

38. Ρωμαῖος, δ.π., 8. IG V¹, 927 καὶ 929. Παπαχατζῆς, δ.π., 215.

39. Πaus. 3, 12, 8. IG V¹, 213.

40. Μαζὶ ἀπὸ τὴν παλιὰ ἀνασκαφὴ τοῦ Παπαδημητρίου καὶ τὴν ἐπανάληψή τῆς ἀπὸ τὸν ὑπογράφοντα, πβ. Σχέσεις Ἐπιδαύρου καὶ Κορίνθου, δ.π., 29. Τὰ ἀργεῖα ὄστρακα εἶναι ἀκόμη ἀνέκδοτα. Τὸ χαρακτηριστικότερο προέρχεται ἀπὸ τὸ χῶρο τῆς λαβῆς κρατήρα ὅπως: P. Courbin, La céramique géométrique de l'Argolide, 1966, πίν. 32, 34, C280. 37, C169.

καθώς και ύστερα πρωτοκορινθιακά δσπρακα, όπως τὸ κομμάτι μὲ κυνήγι γύρω στὸ 640 π.Χ.⁴¹ ἕνας χάλκινος σφηκωτήρας τοῦ τύπου ποὺ εἶναι συνηθισμένος ἀπὸ τὴν Κόρινθο κατὰ τὸν 8ο π.Χ. αἰ.⁴² ἕνα χάλκينو ἐλικωτὸ δαχτυλίδι τῆς ἴδιας ἐποχῆς⁴³· λίγα κομμάτια κρουστῶν γεωμετρικῶν ἐλασμάτων⁴⁴· δυὸ σφραγίδες ἀπὸ καφεῖ στεατίτη τοῦ ὕστερου 8ου αἰ., τοῦ τύπου ποὺ θεωρεῖται ὅτι εἶχε τὸ Ἄργος ὡς βασικὸ κέντρο παραγωγῆς⁴⁵· τέσσερις τουλάχιστο περόνες ἀπὸ τὸ πρῶτο μισὸ τοῦ 7ου αἰ., χαρακτηριστικὸ ἐπίσης, ὅπως θεωρεῖται, προϊόν τῶν μεταλλουργῶν τοῦ Ἄργους⁴⁶· κομμάτια εἰδωλίων τοῦ ἀργείου τύπου ἀπὸ τὸν πρῶτο 7ο αἰ.⁴⁷ καὶ λίγες πόρπες ποὺ ὁδηγοῦν ἴσως καὶ πρὸς τὰ νησιά⁴⁸ — αὐτὰ εἶναι ὅλα τὰ χαρακτηριστικὰ εὐρήματα τῆς ἐποχῆς.

Οἱ ἐπαφές ποὺ τεκμηριώνουν μὲ τὴν Ἀττικὴ καὶ τὰ νησιά δὲν εἶναι περίεργες. Ἡ παράδοση θυμόταν ὅτι στὴν Ἐπίδαυρο ἐγκατέστησαν οἱ Ἡρακλείδες τοὺς Ἴωνες ποὺ τοὺς ἀκολούθησαν ἀπὸ τὴν Ἀττικὴ καὶ ὅτι ὁ τελευταῖος Ἴωνας βασιλιάς ποὺ παρέδωσε τὴν Ἐπίδαυρο στὸ ἀργεῖο ζεῦγος τοῦ Δηιφόντη καὶ τῆς Ὑρνηθοῦς ξαναγύρισε στὴν Ἀθήνα. Ἡ λατρεῖα ἔκανε αὐτοὺς τοὺς δεσμοὺς πιὸ χειροπιαστούς: Τὰ ξόανα τῶν μητέρων-θεαινῶν τῆς Ἐπιδαύρου Δαμίας καὶ Αὐξησίας ἦταν ἀπὸ ξύλο

41. Βλ. σημ. 40. Τὸ τεμάχιο τοῦ κυνηγιοῦ βλ. προσεχῶς στὰ ΠΑΕ 1977.

42. Τὸ ἀντικείμενο αὐτὸ κ.ά. ποὺ ἀναφέρονται πιὸ κάτω βρέθηκαν ἀπὸ τὸν Παπαδημητρίου καὶ φυλάσσονται στὸ Ἐθνικὸ Μουσεῖο. Ἡ δημοσίευσή τοὺς ἐτοιμάζεται ἀπὸ τὸν ὑπογράφοντα καὶ τοὺς συνεργάτες του. Γιά τὸν τύπο τοῦ σφηκωτήρα πβ. Coldstream, δ.π., 173 (εἰκ. 57b) καὶ 175. Corinth XII, πίν. 107, 1999. AD 27, 1972, B1, πίν. 134a.

43. Πβ. Ch. Waldstein, The Argive Heraeum, 1902-5, II, πίν. XCI, 1509. BMC Finger Rings 39, CI, ἀρ. 1219. Olympia V, πίν. 23, 409 καὶ 406.

44. Ἀνάλογα μὲ τὰ γνωστὰ ἀπὸ τὴν Ὀλυμπία κυρίως χάλκινα ἐλάσματα μὲ στιγμωτὴ διακόσμηση.

45. Γιά τὴ μιά σφραγίδα πβ. Waldstein, δ.π., πίν. 138, 1. 34. Ἡ δευτέρα ἀνήκει στὴν κατηγορία τῶν πλακοειδῶν σφραγίδων (J. Boardman, Island Gems, 1963, 119 κέ. Πβ. τὸν ἴδιο, Greek Gems and Finger Rings, 1970, 108. 111) καὶ παριστάνει ἀνδρική μορφή μὲ δυὸ ξίφη ἀπὸ τὴ μιά πλευρὰ καὶ ντυμένη γυναῖκα ἀπὸ τὴν ἄλλη. Γιά τὴν τεχνολογία βλ. ἀνάλογες παραστάσεις: Boardman, Greek Gems..., εἰκ. 153. Πίν. 209. Waldstein, δ.π., πίν. 138, 22. Coldstream, δ.π., 151 κέ. Ἐνδιαφέρουσα εἶναι ἡ ομοιότητα μὲ τοὺς «μηλιακοὺς» διδύμους τῆς σφραγίδας Oxf. 1894. 5A, αὐτ., 210, εἰκ. 68a.

46. Πβ. P. Jacobsthal, Greek Pins, 1956, 9 κέ., πίν. 29-30. 12 κέ., πίν. 35.- Αὐτόθι, πίν. 69-71 καὶ 105. Βλ. καὶ Coldstream, δ.π., 83 κέ. Th. Kelly, A History of Argos to 500 B.C., 1976, 32. 59. Μ.ἂ ἀπὸ τίς περόνες αὐτὲς ἀναφέρεται στὰ ΠΑΕ 1975, 174, μὲ λίγο χαμηλότερη χρονολογία.

47. Ἐφ' ὅσον δεχθούμε τὴν χρονολόγησή τοῦ P. Kranz, AM 87, 1972, 14, σημ. 44.

48. Πβ. E. Sapounas-Sakellarakis, Die Fibeln der griech. Inseln, 1978, πίν. 14, 421. 18, 568. 9. Délos XVIII, πίν. 86, 734-5 καὶ 87, 736.

ἀθηναϊκῆς ἐλιᾶς καὶ οἱ Ἐπιδαύριοι ἔστελλαν κάθε χρόνο στὴν Πολιάδα Ἀθηνᾶ προσφορές⁴⁹.

Ἀλλὰ καὶ ὁ θαλασσινὸς κόσμος τῶν νησιῶν ἦταν συγγενὴς μὲ τὴν Ἐπίδαυρο. Ἡ Αἶγινα ἦταν ἀποικία τῆς καὶ στενὰ δεμένη μαζί της⁵⁰. Στὴ Σάμο εἶχαν ἐπίσης στείλει ἀποίκους οἱ Ἐπιδαύριοι, καθὼς καὶ στὸ σύμπλεγμα τῶν νησιῶν τῆς Κῷ, τῆς Καλύμνου, τῆς Νισύρου καὶ τῆς Ἀστυπαλαίας⁵¹. Στὰ δυὸ πρῶτα μάλιστα ἀπὸ κοινοῦ ἴσως μὲ τοὺς Ἀργεῖους ποὺ δὲν εἶχαν ποτέ τους στόλο⁵². Τὸ ἀλφάβητο τῶν περιοχῶν τῆς Ἀκτῆς ἔχει ἀπὸ τὰ δωρικὰ τὶς μεγαλύτερες συγγένειες μὲ τὸ ἀνατολικὸ ἰωνικόν⁵³.

Εἶδαμε ὅτι παρὰ τὸν ὀρεινὸ τῆς χαρακτήρα ἡ Ἐπίδαυρία, μαζί μὲ ὅλη τὴν Ἀκτὴ, ἦταν στρεμμένη πρὸς τὴ θάλασσα. Ὁ Bintliff στὴν οἰκολογικὴ του μελέτῃ διαπίστωσε μιὰ σαφῆ ἐνότητα ψαράδικων κοινοτήτων μὲ ἔντονη διακίνηση ἀνθρώπων καὶ ἰδεῶν σὲ ὅλες τὶς ἐποχὲς ἀνάμεσα στὴν Ἀττικὴ καὶ τὴν Ἀκτὴ, τὴν Αἶγινα, τὴν ἀνατολικὴ ἀκτὴ τῆς Πελοποννήσου στὸ Ἄστρος (Θυρέα) καὶ τὸ Λενίδι (Πρασιαί), τὶς βοιωτικὲς ἀκτὲς

49. Βλ. τὶς σχέσεις αὐτὲς στὸ ἄρθρο μου: Σχέσεις Ἐπιδαύρου καὶ Κορίνθου, δ.π., 29 κέ.

50. Αὐτόθι.

51. Ἡρόδ. 7, 99. Ὁ Ἡρόδοτος βέβαια δὲν λέει ὅτι οἱ ἀποικοὶ ἦταν «Ἀργεῖοι» ἐξ Ἐπίδαυρου, ὅπως ἰσχυρίζεται ὁ Kelly, δ.π., 162, ἀλλὰ «Δωριεῖς». Edelstein, δ.π., I, ἀρ. 563 = IG IV² 1, 47. Ἡ ἔξθρα Αἰγινητῶν καὶ Σαμίων, Ἡρόδ. 3, 59, δημιουργήθηκε πιθανότατα μετὰ τὴν ἀποστασία τῆς Αἰγίνας ἀπὸ τὴν Ἐπίδαυρο.

52. Ἡ ΠΓ κεραμεικὴ τῆς Κῷ παρουσιάζει ὁμοιότητα μὲ τὴν παραγωγὴ τοῦ Ἄργους, Kelly, δ.π., 32, 162, σημ. 68. Ὁ A. M. Snodgrass, *The Dark Age of Greece*, 1971, 330, ὑποδεικνύει τὴ δυνατότητα ἀποικίσεως ἀπὸ τὴν Ἀσίνη. Ἀλλὰ καὶ ἡ προέλευση τῶν στοιχείων ἀπὸ τὸ ἴδιο τὸ Ἄργος δὲν ἀποκλείεται μὲ τὴ σκέψη ὅτι ἡ πόλη αὐτὴ δὲν πῆρε μέρος στὶς ἀποικιστικὲς κινήσεις (Kelly, δ.π., 91 κέ.). Στὴν Κάλυμνο τεμάχια γεωμετρικῶν ροδιακοῦ τύπου ἀγγεων φέρουν γράμματα πιθανότατα ἀργεῖα, L. Jeffery, *The Local Scripts of Archaic Greece*, 1961, 153-4, 353-4, καὶ τὸ Ἄργος ὑπῆρχε ὡς τοπωνύμιο στὸ νησί, Kelly, δ.π., 92. Ἀμυδρὲς πληροφορίες γιὰ κινήσεις πρὸς τὴ Δύση ὑπάρχουν ἐπίσης: ὁ Ἀργεῖος Πόλλυς ἔγινε βασιλιάς τῶν Συρακουσῶν, πράγμα ποὺ θυμίζει τὴ σύντομη ἀλλὰ ἔντονη ἐπίδραση τοῦ ἀργεῖου ρυθμοῦ πάνω στοὺς κρατῆρες Fusco (Kelly, δ.π., 91). Ἰσως ἡ πληροφορία ὅτι στὸ Βυζάντιο τοὺς Μεγαρεῖς ἀκολούθησε καὶ ὁμάδα Ἀργεῖων FGh 390 F1, ὑποδεικνύει τὴν ἀλήθεια. Οἱ Ἀργεῖοι, ποὺ δὲν εἶχαν στόλο (Kelly, δ.π., 103. Στὸν πελοποννησιακὸ πόλεμο τοὺς μεταφέρουν οἱ Ἀθηναῖοι, Θουκ. 7, 20, 1 κέ καὶ 8, 86, 8 κέ.), συνεργάσθηκαν ἴσως μὲ ναυτικὲς δυνάμεις, ὅπως οἱ Μεγαρεῖς στὸ Βυζάντιο ἢ οἱ Κορίνθιοι στὶς Συρακοῦσες ἢ οἱ Ἐπιδαῦριοι στὴν Κῷ καὶ τὴν Κάλυμνο μὲ τὸν τρόπο ποὺ καὶ οἱ Χαλκιδεῖς συνεργάζονταν σὲ ἀνάλογες κινήσεις τους, βλ. Κοντολέοντα, Οἱ Ἀειναῦται τῆς Ἐρετρίας, AE 1963, 1 κέ. Zur Gründung von Naxos u. Megara auf Sizilien, Europa: Festschrift Grumach, 1967, 180 κέ.

53. Ν. Κοντολέων, Στοιχεῖα Ἑλληνικῆς Ἐπιγραφικῆς I, 1975, 28.

κοντά στη Χαλκίδα και τὰ νησιά⁵⁴. Αὐτὴ ἀκριβῶς ἡ ἐνότητα οἰκονομικῶν συμφερόντων καὶ γενικότερων ἐνδιαφερόντων εἶχε ὁδηγήσει πάλι τὶς ἴδιες περιοχὲς στὴ σύμπηξη μιᾶς πολὺ πρῶιμης ἀμφικτιονίας μὲ θρησκευτικὸ κέντρο τὸ ἱερὸ τοῦ Ποσειδῶνος στὴν Καλαυρεία⁵⁵. Μέλῃ ἦταν ἡ Τροιζήνα φυσικά, ἡ Ἐπίδαυρος καὶ ἡ Αἶγινα, ἡ Ἑρμιόνη, ἡ Ναυπλία, ἡ Ἀθήνα, οἱ Πρασιεὶς καὶ ὁ βοιωτικὸς Ὀρχομενός⁵⁶. Ἡ σύμπηξη τῆς τὸν καιρὸ ποὺ ἀρχίζουν τὰ εὐρύτερα ὑπερπόντια ἐνδιαφέροντα τῶν Ἑλλήνων συμφωνεῖ μὲ τὰ παλιότερα ΥΓ λείψανα στὸ ἱερὸ τῆς Καλαυρείας καὶ δὲν ὑπάρχει κανένας λόγος νὰ τὴν ἀμφισβητήσουμε⁵⁷.

Ἀντιθετὰ οἱ λίγες σχέσεις μὲ τὴν Κόρινθο εἶναι περιέργες. Ἡ Κόρινθος αὐτὴ τὴν ἐποχὴ ἔχει ἀναπτύξει ἤδη τὸ ἐμπόριό τῆς καὶ ἔχει παρατήρηθεῖ ὅτι ἀκόμη καὶ στὸ Ἑραῖο τοῦ Ἄργους οἱ εἰσαγωγῆς κορινθιακῶν ἀγγείων ἦταν πλούσιες⁵⁸. Ἡ Κόρινθος ἄλλωστε ἀνῆκε γενικὰ στὸν ἴδιο συνασπισμὸ συμφερόντων ποὺ ἀνῆκε καὶ ἡ Ἀττικὴ καὶ ἡ Ἐπίδαυρος αὐτὴ τὴν ἐποχὴ⁵⁹. Φθάνει κανεὶς νὰ θυμηθεῖ τὶς στενὲς σχέσεις τῆς μὲ τὴ Σάμο γύρω στὸ 700 καὶ μὲ τὴ Χαλκίδα στὸ μεγάλο πόλεμο γιὰ τὸ Ληλάντιο πεδίο. Κι' ὅμως ἐνῶ σ' ὅλα σχεδὸν τὰ ἑλληνικὰ ἱερὰ παρατηρεῖται αὐξηση τῶν ἀφιερωμάτων ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ 8ου π.Χ. αἰ.⁶⁰, στὸ Κυνόρτιο λείπουν σχεδὸν ἐντελῶς τὰ πρωτοκορινθιακὰ προϊόντα!

Τὸ γεγονὸς αὐτό, συνδυαζόμενο μὲ τὴν σαφὴ ὑπερτέρηση εὐρημάτων ποὺ χαρακτηρίζουν τὸν ἀργεῖο τύπο λατρείας κατὰ τὸν πρῶιμο 7ο π.Χ. αἰ.

54. Bintliff, δ.π., 349 κέ. Πβ. τὸν χάρτη τῆς σ. 130.

55. Αὐτόθι, 120.

56. Ὁ ἀρκαδικὸς Ὀρχομενός ἦταν σημαντικὸ κέντρο τὴν πρῶιμη αὐτὴ ἐποχὴ, μὲ ἰσχυρὲς ἡγετικές προσωπικότητες ὅπως ὁ βασιλιάς Ἀριστοκράτης καὶ ὁ γιὸς του Ἀριστόδημος. Στὸ δεύτερο μεσσηνιακὸ πόλεμο ἡ πόλη ἦταν ἐπικεφαλῆς τῶν Ἀρκαδῶν ποὺ βοήθησαν τοὺς Μεσσηνίους ἐναντίον τῆς Σπάρτης. Ἀλλὰ ὁ Στράβων, 8. 374, ἀναφέρει ρητῶς: «Ὀρχομενός ὁ Μινύειος» καὶ ἡ σχέση τοῦ Ἀρκαδικοῦ Ὀρχομενοῦ μὲ τὸν κύκλο τῆς ἀμφικτιονίας φαίνεται πῶς δὲν ἦταν καλὴ, Λαμπρινουδάκης, Σχέσεις Κορίνθου καὶ Ἐπιδάουρου, δ.π., 33 καὶ σημ. 2. Ἀλλωστε ἡ σύγχρονη οἰκολογικὴ εἰκόνα, βλ. Bintliff, δ.π., 130, συνδυάζει πάλι τὴν βοιωτικὴν περιοχὴ μὲ τὴν Ἀκτὴν.

57. Λαμπρινουδάκης, δ.π., 30 καὶ σημ. 2. Στὸ καινούργιο του βιβλίο ὁ Kelly, βλ. ἀν., ἐπιμένει στὴ χρονολογία τῆς ἀμφικτιονίας στὰ μέσα τοῦ 7ου αἰ., δέχεται ὅμως ὅτι ἡ σύμπηξη τῆς ὀφειλόταν σὲ ἐμπορικὸς σκοποὺς καὶ δὲν ἀπέβλεπε νὰ δημιουργήσῃ μὲτωπο κατὰ τοῦ Φεῖδωνος (σ. 74 καὶ 175, σημ. 3), τοῦ ὁποίου τὴν ἐποχὴ τώρα κατεβάξει μέχρι τὸν 6ο π.Χ. αἰ. Ἀλλὰ ἐκτός ἀπὸ τὴ ρητὴ μαρτυρία τοῦ Στράβωνος, 8. 374, καὶ τὰ ἄλλα ἐπιχειρήματα γιὰ τὴν πρῶιμη ὑπαρξὴ τῆς ἀμφικτιονίας παραμένουν ἰσχυρά, καὶ ἡ γενικὰ παραδεκτὴ τοποθέτηση τοῦ Φεῖδωνος στὸ β' τέταρτο τοῦ 7ου αἰ. δὲν εἶναι εὐκόλο νὰ ἀναθεωρηθεῖ (βλ. κατ.), ὥστε νὰ ἰσχύει γιὰ τὴν ἀμφικτιονία ὡς terminus ante quem, Λαμπρινουδάκης, δ.π.

58. Kelly, δ.π., 79, 82.

59. Λαμπρινουδάκης, δ.π., 31.

60. Coldstream, δ.π., 338.

στό ἱερό, μᾶς ὁδηγεῖ ἀναπόφευκτα στὴν ταύτιση μὲ τὴν ἐποχὴ ποὺ ὁ Φεῖδων ἐπιτυγχάνοντας πρόσκαιρα νὰ διαλύσει τὴν ἀμφικτιονία τῆς Καλαυρείας στρέφει τὴν Αἶγινα ἐναντίον τῆς Ἐπιδαύρου πρῶτα καὶ τῆς Ἀθήνας μετὰ, χρησιμοποιοῦν τὸ λιμάνι (καὶ τὸ στόλο ἴσως;) τῆς Ἐπιδαύρου γιὰ νὰ βοηθήσει τοὺς Αἰγινῆτες καὶ γενικὰ ἀπλώνει τὴν ἐπιρροή τοῦ Ἄργους σ' ὅλη τὴ ΒΑ Πελοπόννησο⁶¹. Τὰ δεδομένα τῆς λατρείας τοῦ Μαλεάτα ἐνισχύουν τὴν γενικὰ παραδεκτὴ χρονολογία τοῦ Φεῖδωνος γύρω ἀπὸ τὸ δεῦτερο τέταρτο τοῦ 7ου π.Χ. αἰ. Ἐδῶ βέβαια δὲν μποροῦμε νὰ συζητήσουμε τὸ πρόβλημα. Πρέπει ὅμως νὰ ποῦμε ὅτι τὸ πρόσφατο βιβλίο τοῦ Th. Kelly, ποὺ θέλει τὸν Φεῖδωνα ἀρχηγὸ μιᾶς ἀδύναμης ἀργείας πολιτείας γύρω στὸ 600 π.Χ., στηρίζεται στὴν ἐντελῶς ἀντίθετη μὲ τὶς φιλολογικὲς καὶ ἀρχαιολογικὲς μας πληροφορίες γνώμη, ὅτι μιὰ ριζικὴ ἀντίθεση Ἄργους καὶ Σπάρτης ἦταν ἀδύνατη πρὶν τὴν ὑποταγὴ τῆς Τεγέας στοὺς Λακεδαιμονίους κατὰ τὰ μέσα τοῦ 6ου αἰ., καὶ ἐπομένως ἡ περίφημη ἐπεκτατικὴ πολιτικὴ τοῦ Φεῖδωνος, ποὺ παραδίδεται ὅτι ἀναπτύχθηκε μέσα σ' αὐτὴ τὴν ἀντίθεση, εἶναι μεταγενέστερο πλᾶσμα⁶². Οἱ ἀπόψεις αὐτὲς

61. Εἶναι ἡ «μεγάλῃ ἰδέα» τοῦ Ἄργους νὰ ἀποκαταστήσει τὴν ἐπιρροή του σ' ὅλοκληρον τὸν «κλῆρο τοῦ Τημένου», στίς περιοχὲς δηλ. ποὺ ἔλαχαν στὸν ἀρχηγέτη ἥρωα τοῦ Ἄργους ὅταν οἱ Ἡρακλείδες μοίρασαν τὴν Πελοπόννησο. Jeffery, *Archaic Greece*, 1976, 134 κέ. Λαμπρινουδάκης, δ.π., 31 κέ. Γιὰ τὴν Κόρινθο, αὐτ., 32, εἶναι ἀκόμη χαρακτηριστικὸ ὅτι ἀκριβῶς στὴ μέση πρωτοαττικὴ περίοδος (675-650 π.Χ.) ὑποχωροῦν οἱ ἐμπορικὲς σχέσεις τῆς πόλεως μὲ τὴν Ἀθήνα, ὅπως δείχνει ἡ στατιστικὴ τῶν εὐρημάτων στὴν Ἀγορά, ἐνῶ ἡ κορινθιακὴ παρουσία στὸ Ἄργος γίνεται ἐντονότερη, Kelly, δ.π., 79 καὶ 81 (:τὰ ἀνάγλυφα τῶν Μυκηνῶν λίγο μετὰ τὸ 650 ἀποδίδονται σὲ Κορινθίον καλλιτέχνην). Πβ. τὸ «common feeling» τοῦ Payne, *Protok. Vasenmalerei*, 1933, 11. Perachora I, 32-33, γιὰ τὴν Κόρινθο καὶ τὸ Ἄργος.

62. Ἡ διαδοχὴ τῶν γεγονότων καὶ τῶν πολιτικῶν σχέσεων τῆς Ἐπιδαύρου ὅπως τὴν ὑπαγορεύει τώρα ἡ ἀρχαιολογικὴ τεκμηρίωση τῆς λατρείας τοῦ Κυνορτίου, ἀποκαθιστᾷ τὸν Φεῖδωνα στὸ β' τέταρτο τοῦ 7ου π.Χ. αἰ. Μόνο ἐπὶ τῆς ἀρχῆς του, σύμφωνα μὲ τὶς μαρτυρίες τῶν πηγῶν, ἀλλὰ καὶ γενικότερα, εἶναι κατανοητὴ ἡ ἔξαρση ἐπαφῶν τῆς Ἐπιδαύρου μὲ τὸ Ἄργος ποὺ παρατηρεῖται αὐτὰ τὰ χρόνια στὸν βωμό. Βέβαια τὸ γενικὸ συμπέρασμα τοῦ Kelly, δ.π., 82, ὅτι τὸ Ἄργος ἐμφανίζεται ἀπὸ τὰ ἀρχαιολογικὰ δεδομένα κατὰ τὸν 7ο π.Χ. αἰ. λιγότερο πλούσιο καί, ὅπως καὶ παλαιότερα, περιορισμένο στὴν Ἀργολικὴ πεδιάδα, εἶναι σωστό. Ἀλλὰ ἡ οἰκολογικὴ αὐτὴ φυσιογνωμία τῆς πόλεως ἐκτείνεται σὲ ὅλοκληρὴν τὴν ἱστορικὴν περίοδον καὶ ἴσως δὲν ἦταν τόσο ἀπόλυτη ὅπως τὴ βλέπουμε σήμερα. Βλ. π.χ. τὰ σχετικὰ μὲ τὴ συμμετοχὴ τῆς πόλεως στὸν ἀποικισμό, ἀν., σημ. 52. Ἀκόμη τὰ ἀρχαιολογικὰ δεδομένα δὲν εἶναι πάντοτε μονοσήμαντα: Τὸ ἀνοιγμα ἄλλων ἀγορῶν, ὅπως τῆς κορινθιακῆς, ἀκριβῶς λόγω τῆς πολιτικῆς τοῦ Φεῖδωνος, ἢ ἀκόμη καὶ μέτρα περιοριστικὰ τῶν ἀριστοκρατῶν ποὺ μπορεῖ νὰ πῆρε ὁ Φεῖδων (βλ. τὸν ἴδιον τὸν Kelly, δ.π., 113), μπορεῖ νὰ ὁδήγησαν σὲ μιὰ φτωχότερη εἰκόνα τῆς ἀργείας παραγωγῆς στοὺς τάφους.— Ἀντίθετα ὁ ἀφορισμὸς τοῦ Kelly, 86 κέ., ὅτι γιὰ νὰ ἔρθῃ τὸ Ἄργος σὲ ἄμεση σύγκρουση μὲ τὴ Σπάρτη (ἀπὸ τὴν ὁποία καὶ μόνο, κατὰ τὴ γνώμη του, μποροῦσε νὰ δημιουργηθῇ ἡ παράδοσις γιὰ τὸ μῖσος μεταξὺ τῶν δύο πόλεων καὶ ὁ θρύλος γιὰ τὴ στρατιωτικὴ ἀκμὴ καὶ τὶς διεκδικήσεις τοῦ

αφίνουν πολλά γεγονότα άνερμήνευτα: Π.χ., γύρω στο 710 οί Λακεδαιμό-

«κλήρου του Τημένου» εκ μέρους του "Αργους) ήταν απαραίτητη ή ύποταγή τής Τεγέας, είναι έντελώς άσθηρικός. 'Η Σπάρτη από πολύ νωρίς εκδηλώνει τις έπεκτατικές της τάσεις. Οί Μεσσηνιακοί πόλεμοι, ή είσβολή στη Θυρατείδα και ή βοήθεια πρὸς τοὺς 'Ασινάιους, βλ. κατ., άκόμη οί στενές σχέσεις της με τή Σάμο από πολύ νωρίς δείχνουν τοὺς όρίζοντες τής πολιτικής της. Τὸ "Αργος από τήν άλλη πλευρά προχωρεῖ βαθμιαία στην όργάνωση τής άρχῆς του στην περιοχή του. Στην έπιρροή του πρὸς τὰ Νότια, Kelly, δ.π., 57. Coldstream, δ.π., 153-4, αίσθάνεται νά πιέζεται από τή Σπάρτη. 'Ηδη όμως ή ύποταγή τής 'Ασίνης και ή ίδρυση του 'Ηραίου (βλ. κατ.) μαρτυροῦν τήν έναρξη τής έπιβολῆς του στην πεδιάδα από τόν 8ο π.Χ. αἰ., ενώ τὰ στοιχεῖα γιά τις σχέσεις με τήν Κόρινθο και τήν Αἴγινα, τόν άποικισμό, τή βοήθεια πρὸς τοὺς Μεσσηνίους σέ συνεργασία με τοὺς 'Αρκάδες έναντίον τών Σπαρτιατῶν στόν 7ο αἰ., τεκμηριώνουν τις προεκτάσεις αὐτῆς τής πολιτικής. 'Η πτώση τής Τεγέας σφραγίζει άπλῶς μιά μακρά περίοδο ανταγωνισμῶν. 'Ετσι ή ἡτα τών Σπαρτιατῶν στις 'Υσιές τὸ 669 π.Χ., με τήν όποία συνδέεται ή οίκοιοποίηση τών 'Ολυμπιακῶν άγώνων από τόν Φεῖδωνα κατά τήν 26ῃ 'Ολυμπιάδα (668 π.Χ.) και ή τοποθέτηση του ήγεμόνα στό β' τέταρτο του 7ου π.Χ. αἰ., δὲν μπορεί νά εἶναι ιστόρικό πλάσμα (Kelly, δ.π., 97 κέ.). Τὸ γεγονός ότι ή Τίρυνς στις έπιγραφές έμφανίζει δήμο και ἄλ- ία στό τέλος του 7ου αἰ., Kelly, δ.π., 84, δέν σημαίνει τίποτε γιά τὸ θέμα πού μᾶς άπασχολεῖ. 'Η πόλη μπορεί νά είχε τήν έπίφση τής έλευθερίας, έλεγχόταν όμως ἡδη με ἄλλα μέσα από τὸ "Αργος, όπως ὁ ίδιος ὁ Kelly δέχεται, μέσω του θρησκευτικού κέντρου του 'Ηραίου, από πολύ νωρίτερα. 'Αλλου είδους πληροφορίες, όπως ότι ή Ναυπλία ύποτάχθηκε κατά ή μετά τόν β' μεσσηνιακό πόλεμο από τόν 'Αργεῖο βασιλιά Δαμοκρατίδα, Kelly, δ.π., 88, έπίσης δέν μπορούν νά αξιολογηθοῦν χρονολογικά: Τὸ συνθετικό δάμος πρὸς τόν δήμο. Πέρα ἄλλωστε από τις μαρτυρίες του 'Αριστοτέλη και του Πλάτωνος, Kelly, δ.π., 106 και 134, πού θεωροῦν τόν Φεῖδωνα προγενέστερο του Κυψέλου και σύγχρονο του Λυκούργου, έχουμε τή μαρτυρία του 'Ηροδότου πού χαρακτηρίζει τόν ήγεμόνα ὡς «ύβρισαντα μέγιστα δὴ 'Ελλήνων άπάντων», δηλ. ὡς άνθρωπο πού προέβαλε και ίκανοποίησε έξαιρετικά προκλητικές άπαιτήσεις, πράγμα πού γιά τὸ "Αργος γύρω στό 600 π.Χ. ἦταν πολύ περισσότερο δύσκολο παρά γιά τὸ "Αργος του 675. Δέν εἶναι λάθος νά δεχόμαστε τή χρονολογική συσχέτιση του Φεῖδωνος μέσω του γιου του Λεωκύδη με τόν Κλεισθένη τής Σικυῶνος (ὁ Λεωκύδης αναφέρεται ὡς μνηστήρας τής 'Αγαρίστης) πού προσφέρει ὁ 'Ηρόδοτος; νά άρνιόμαστε όμως τή δύναμη ή τήν αὐτοκρατορία του Φεῖδωνος (Kelly, δ.π., 107-109) πού ύπογραμμίζει ὁ ίδιος ιστορικός; 'Η έντονα εχθρική πρὸς τὸ "Αργος πολιτική του Κλεισθένη καθιστά τή γενεαλογική αὐτή συσχέτιση ύποπτη. 'Η αντίδραση του Κλεισθένη μόνο μετά τή διάλυση τής ισχύος του Φεῖδωνος εἶναι κατανοητή. Τή δυσκολία πού προκύπτει από τήν άπόδοση τής κοπῆς νομισμάτων στόν Φεῖδωνα, πού όσο ξέρουμε σήμερα δέν μπορεί νά εἶναι παλιότερη του 600 π.Χ., τήν αντιμετώπιζει ὁ ίδιος ὁ Kelly, δ.π., 99 κέ., δείχνοντας ότι ή γνησιότερη παράδοση ἡ μιλάει μόνο γιά μέτρα χωρητικότητας, όχι γιά μέ-ρα βάρους ή νομίσματα σέ σχέση με τόν Φεῖδωνα. C. Starr, The Economic and Social Growth of Early Greece, 1977, 185 κέ. Βλ. ἄλλωστε τή συσχέτιση τών παλαιότερων γνωστῶν ὀβελῶν με τόν Φεῖδωνα, Coldstream, δ.π., 155. Πολύ δύσκολο θά ἦταν τέλος νά άρνηθοῦμε μαζί με τή στρατιωτική σημασία του "Αργους στόν 7ο αἰ., όπως είδαμε ότι κάνει έσφαλμένα ὁ Kelly, και τις έστω και μεταγενέστερες πληροφορίες γιά παραγωγή ὀλων ή γιά τήν ανάπτυξη τής φάλαγγας στό "Αργος τής εποχῆς. Τὸ "Αργος ἦταν όπως είδαμε από τή γεωμετρική εποχή κέντρο έπεξεργασίας χαλκῶν και συνέχιζε νά εἶναι

νιοι παραχωρούν γῆ στοὺς κατοίκους τῆς 'Ασίνης πού οἱ 'Αργεῖοι ἐξόντωνσαν, ἐπειδὴ βοήθησαν εἰσβολὴ τῶν Σπαρτιατῶν στὴν 'Αργεῖα⁶³. Τὸ δεύτερο τέταρτο τοῦ 7ου αἰ. χτίζεται ὁ μὲγας ναὸς τοῦ 'Ηραίου στὴν πεδιάδα τοῦ "Αργους. Τὴν πολιτικὴ σημασία τῆς ἐκλογῆς τοῦ μακρυνοῦ αὐτοῦ τόπου γιὰ τὸ ἐπίσημο ἱερὸ τοῦ "Αργους, τὴ διάθεση δηλ. ἐλέγχου τῶν πόλεων τῆς πεδιάδας, ἀναλύει ὁ ἴδιος ὁ Kelly⁶⁴. "Αλλωστε στὸ δεύτερο τέταρτο τοῦ 6ου αἰ. οἱ ἐπιγραφές μαρτυροῦν ἤδη ἐξελιγμένο σύστημα αἵρετῶν ἀρχόντων, τῶν δημιουργῶν, στὸ "Αργος. Αὐτὸ βέβαια δὲν συμβιβάζεται μὲ τὸν Φεῖδωνα γύρω στὸ 600 π.Χ.⁶⁵.

'Η ἀκμὴ τῆς λατρείας πού δὲν σημειώθηκε ὅμως στὸ τέλος τοῦ 8ου π.Χ. αἰ. στὸ Κυνόρτιο μαρτυρεῖται πανηγυρικὰ ἓνα αἰῶνα ἀργότερα. Στὸ βωμὸ συσσωρεύονται ἀπὸ τὸ 630 περ. π.Χ. καὶ ἐξῆς πλουσιότατα πάλι ἀναθήματα, πού ἂν ἐξαιρέσουμε λίγα καθιστὰ εἰδῶλια τοῦ ἀργεῖου τύπου, εἶναι ὅλα προϊόντα κορινθιακά: 'Απιόσχημοι ἀρύβαλλοι, ἀλάβαστρα,

στὸν 7ο αἰ., Kelly, ὁ.π., 86, πβ. E. Kunze, Arch. Schildbänder, Olymp. Forsch. 2, 1950, 215 κέ. 'Ὁπωσδήποτε ἡ παράδοση τῆς «ἐξ "Αργους ἀσπίδος» δὲν γεννήθηκε ἀπὸ τὸ σχῆμα τοῦ λόφου στὰ βόρεια τοῦ "Αργους, ὅπως ὑποστηρίζει ὁ Kelly, ἀφοῦ ὁ λόφος αὐτὸς ὀνομαζόταν Δειράς καὶ τὸ τοπωνύμιον 'Ασπὶς ἔφευρε σήμερα ὅτι χαρακτηρίζει τὰ νότια κράσπεδα τῆς Λάρισας, Λαμπρινουδάκης. 'Αθηνά 71, 1970, 47 κέ. Μηροτραφῆς, 1971, 327 κέ.

63. Στράβ. 8, 373. Πῶς εἶναι λοιπὸν δυνατό νὰ εἶναι ἡ καταστρ. φῆ τῆς 'Ασίνης μιὰ «τοπικὴ» ὑπόθεση, ὅπως ὑποστηρίζει ὁ Kelly, ὁ.π., 64 κέ.; 'Αντίθετα ἡ ἀντίθεση τοῦ "Αργους μὲ τὴν 'Ασίνην κατανοεῖται πολὺ καλύτερα μέσα στὸ γενικὸ πλέγμα σχέσεων τῶν πρώιμων κρατῶν τῆς περιοχῆς: Οἱ 'Ασινεῖς ἦταν Δρύοπες, ἐπομένως πληθυσμὸς προδωρικὸς, μὲ σπουδαῖο θρησκευτικὸ-συνεκτικὸ κέντρο, τὸ ἱερὸ τοῦ Πυθαῶος 'Απόλλωνος, W. Barrett, Hermes 82, 1954, 421 κέ., πού δὲν εἶχε καμιά σχέση μὲ τὴν "Ηρα καὶ τὸ ἀργεῖο θρησκευτικὸ κέντρο τῆς ἀργολικῆς πεδιάδας, τὸ 'Ηραῖο. "Ὅπως καὶ στὴν 'Ακτὴ, βλ. ἀν., οἱ κάτοικοι ἦταν γαυτικοὶ καὶ, φαίνεται, ἔντονα προσανατολισμένοι στὴ θάλασσα καὶ τοὺς συνασπισμοὺς πού ἐχθρευόταν τὸ "Αργος. 'Η κεραμικὴ τῆς 'Ασίνης εἶναι ἡ μόνη τῆς ἀργολικῆς περιοχῆς πού δείχνει πολὺ στενὲς σχέσεις μὲ τὴν 'Αττικὴ, τὴν Κόρινθο καὶ τὴ Ρόδο καὶ «θὰ μπορούσε νὰ θεωρηθεῖ ὡς ἐνδειχὴ καὶ πολιτικῆς διακρίσεως ἀπὸ τὴν (ἀργολικὴ) πεδιάδα», Coldstream, ὁ.π., 153, πβ. Kelly, ὁ.π. 64 κέ. 'Επομένως καὶ ἡ σχέση τῆς 'Ασίνης μὲ τὴ Σπάρτη, καθὼς καὶ ἡ ἀνησυχία τοῦ "Αργους σχετικὰ εἶναι ἀπόλυτα φυσικὴ!

64. "Ὁ.π., 62 κέ.

65. Αὐτὸ σημαίνει ὅτι ἀμέσως μετὰ τὸ 600 π.Χ. ἡ βασιλεία καταργήθηκε, Kelly, ὁ.π., 130 κέ. Jeffery, Local Scripts, 156 κέ. M. Wörle, Untersuchungen zur Verfassungsgeschichte von Argos im 5. Jahrh., 1964, 61 κέ. "Ἔτσι, ὅπως ὁμολογεῖ ὁ ἴδιος ὁ Kelly, ὁ.π., 130 κέ., εἴμαστε ὑποχρεωμένοι, ἐὰν δεχθοῦμε τὸν Φεῖδωνα γύρω στὸ 600 π.Χ., νὰ συμπίεσουμε σὲ ἐλάχιστα χρόνια τὶς βασιλείες τῶν δυὸ διαδόχων τοῦ Φεῖδωνος Λεωκύδη καὶ Μέλτα, πού παραδίδεται ὅτι μεσολάβησαν πρὶν νὰ καταργηθεῖ ἡ βασιλεία. "Αν ὅμως ὑπολογίσουμε κανονικὰ δυὸ γενεές, ἀνεβαίνομε στὴν παραδοσιακὴ χρονολογία τοῦ Φεῖδωνος, δηλ. στὸ 650 π.Χ.!

κοτύλες τοῦ ἀπλοῦ ρυθμοῦ, ἀρύβαλλοι σφαιρικοὶ τοῦ νέου τύπου, τεμάχια κορινθιουργῶν κρατήρων, ἀκόμα καὶ ἀπλὰ ἀγγεῖα, ἀνάλογα μ' ἐκεῖνα ποὺ βρίσκονται στὴν Κόρινθο ρίχνονταν ἄφθονα φαίνεται στὸν βωμό⁶⁶. Ἐπίσης ὁστέινες σφραγίδες τοῦ χαρακτηριστικοῦ κορινθιακοῦ τύπου⁶⁷, ἐξαίρετα προϊόντα τῆς κορινθιακῆς μεταλλοτεχνίας, ὅπως ἓνα εἰδῶλιο λιονταριοῦ⁶⁸, καὶ χαρακτηριστικὰ πήλινα κορινθιακὰ εἰδῶλια, ὅπως ἡ κεφαλὴ μιᾶς θεᾶς μὲ πόλο⁶⁹. Τὸ εἶδος τοῦ εὐρήματος ὁμως ποὺ σημαίνει περισσότερα ἀπὸ τὴν ἄνθηση τῆς λατρείας καὶ τῶν ἐμπορικῶν σχέσεων μὲ τὴν Κόρινθο εἶναι τὰ «κουλούρια», πήλινα ὁμοιώματα πλακούντων περισσότερο διάκοσμα ἢ μινιατοῦρες, ποὺ εἶναι γνωστὸ σήμερα ὅτι ἀποτελοῦσαν τὸν 7ο αἰ. χαρακτηριστικὸ ἰδιαίτερο τῶν κορινθιακῶν λατρείων⁷⁰.

Ἡ πραγματικὴ λοιπὸν ἀναβίωση τῆς λατρείας τοῦ Κυνορτίου γίνεται στὸ τέλος τοῦ 7ου π.Χ. αἰ. ἐνῶ οἱ σχέσεις μὲ τὸν κόσμον τῆς Κορίνθου συσφίγγονται καὶ ἡ πόλη ἀπομακρύνεται ἀπὸ τὸ Ἄργος. Δὲν μπορεῖ νὰ μὴ συσχετίσει κανεὶς τὰ ἀρχαιολογικὰ αὐτὰ δεδομένα μὲ τὴν ἀρχὴ τοῦ τυράννου τῆς Ἐπιδάουρου Προκλέους, ὁ ὁποῖος ἔδωκε τὴν κόρη του Μέλισσα γυναῖκα στὸν Περίανδρον πρὶν γίνῃ τυράννος, ἀνέτρεφε κατόπιν τὸ γιὸ τοῦ Περίανδρου στὴν Ἐπίδauρο καὶ γύρω στὰ 610 π.Χ., παρεμβαίνοντας φαίνεται ὑπερβολικὰ στὰ δημόσια πράγματα τῆς Κορίνθου, προκαλεῖ τὴ δυναμικὴ ἐπέμβαση τοῦ Περίανδρου στὴν ἴδια τὴν Ἐπίδauρο⁷¹. Ὅλες οἱ ἐνδείξεις πείθουν ὅτι σὲ ἀπολύτως συνειδητὴ πρωτοβουλία τοῦ Προκλέους πρέπει νὰ ἀποδώσουμε τὴν ἀνακήρυξη τῆς λατρείας τοῦ Ἀπόλλωνος Μαλεάτα σὲ ἐπίσημη λατερεία τῆς ἀνδρούμενης πόλεως.

Ἡ παράδοση θυμὸταν ἴσως αὐτὴ τὴν πρωτοβουλία ὅταν ἔλεγε ὅτι ὁ Ἀσκληπιὸς ὀνομαζόταν παλιότερα Ἥπιος, «θεραπεύσας δὲ Ἀσκλην τὸν Ἐπιδάουρου τυράννον ὀφθαλμιῶντα... ἐκλήθη Ἀσκληπιός»⁷². Ἥπιος εἶναι ἐπιθετο τοῦ Ἀπόλλωνος⁷³. Καὶ γιὰ τὶς σχέσεις μὲ τὴν Κόρινθο εἶναι

66. ΠΑΕ 1948-1951 καὶ 1974 κέ. Πβ. Λαμπρινουδάκης, Σχέσεις Ἐπιδάουρου καὶ Κορίνθου, πίν. 85.

67. ΠΑΕ 1976, πίν. 146δ. Λαμπρινουδάκης, ὅ.π., πίν. Β3.

68. ΠΑΕ 1948, 102, εἰκ. 8. H. Gabelmann, Studien zum frühgriech. Löwenbild, 1965, 68 κέ.

69. ΠΑΕ 1976, πίν. 146γ. Λαμπρινουδάκης, ὅ.π., 29, σημ. 2 καὶ πίν. Β4.

70. Βλ. J. Salmon, The Heraeum at Perachora and the Early History of Corinth and Megara, BSA 67, 1972, 180. Coldstream, ὅ.π., 105, σημ. 28 καὶ 173. Γιὰ ἓναν ἀπὸ τοὺς τύπους τῶν κουλουριῶν τοῦ Μαλεάτα πβ. BCH 45, 1921, 407, εἰκ. 54, 232.

71. Λαμπρινουδάκης, ὅ.π., 32 κέ.

72. Edelstein, ὅ.π., I, 125 κέ., ἀρ. 271-3 (=Σχόλ. Λυκ. Ἀλ. 1054. Εὐστ. Ἰλ. Δ, 202. Εὐδοκ. 11).

73. Αὐτόθι, II, 81.

χαρακτηριστικό ὅτι τὰ Ἀσκλαπιεῖα γιορτάζονταν 9 ἡμέρες μετὰ τὰ Ἱσθμια⁷⁴.

«Ἡ Ἱδρυση καὶ ἡ παραδοχὴ λατρειῶν ἦταν ἓνα ἀναγκαῖο σύνδρομο τῆς ἀναπτύξεως καὶ τῆς ἐπεκτάσεως πολιτικῶν μονάδων» λέει ὁ Ehrenberg⁷⁵. Πράγματι τὸ κράτος τοῦ Προκλέους, ὅπως καὶ ὄλων τῶν τυράννων, ἀντιπροσώπευσε τὴν ἄνοδο καταπιεσμένων, προδωρικῶν στοιχείων. Στὴν Ἐπίδαυρο ἡ κατ' ἐξοχὴν δωρική, ἐπεκτατικὴ πολιτικὴ τοῦ Ἀργους ποτὲ δὲν ἀπέκτησε ρίζες. Ἀκόμη καὶ ὁ γαμπρὸς τοῦ Τημένου, ὁ Δηιφόντης, λέει ἡ παράδοση, συνομωτοῦσε μὲ τὶς πόλεις τῆς Ἀκτῆς ἐναντίον τοῦ Ἀργους⁷⁶. Ἡ Ἐπίδαυρος ἔνοιωθε πάντα δεμένη μὲ τὰ συμφέροντα τῶν θαλασσινῶν πόλεων⁷⁷. Ἡ στήριξη λοιπὸν στὴν κοντινὴ ἰσχυρὴ Κόρινθο, φυσικὴ ἐχθρὰ τοῦ Ἀργους, ἦταν ἀπὸ κάθε πλευρὰ ἐπιβεβλημένη γιὰ τὸν Προκλῆ. Στὰ πλαίσια ὅμως αὐτῆς τῆς πολιτικῆς τὸ πολιτικὸ κέντρο, ἡ πόλη τῆς Ἐπιδαύρου, ἦταν δυσμενῶς τοποθετημένο, μακριὰ ἀπὸ τὰ ἐκτεταμένα ὄρεινὰ σύνορα μὲ τὸ Ἀργος. Ἡ ἐκλογή τοῦ ἀρχαίου ἱεροῦ τοῦ Κυνορτίου ὡς ἔδρας τῆς κρατικῆς λατρείας ἦταν μιὰ πολιτικὴ πράξη. Τὸ ἱερὸ αὐτὸ μὲ τὸ κύρος τῆς μεγάλης παραδόσεως βρισκόταν στὸ κέντρο τῆς Ἐπιδαυρίας, καὶ συγχρόνως δίπλα στὰ σύνορα, στὸ δρόμο πὺ δὲ ὡδεῖτο ἀπὸ τὸ Ἀργος στὴν Ἐπίδαυρο⁷⁸. Ὡς ἐπίσημο λοιπὸν ἱερὸ γινόταν ἄριστο κέντρο συνοχῆς τῶν κατοίκων καὶ σύγχρόνως ὄχυρὸ ἐναντίον τῶν Ἀργείων.

Ὁ Προκλῆς προβαίνοντας σ' αὐτὴ τὴν ἐνέργεια δὲν ἔκανε τίποτε ἄλλο παρὰ νὰ ἀπαντήσῃ τοὺς Ἀργεῖους μὲ τὴν ἴδια τοὺς τὴν πολιτικὴ: Τὴν «πολιτικὴ τῶν ἱερῶν» φαίνεται ὅτι τὴν χρησιμοποιοῦσαν πολὺ οἱ Ἀργεῖοι. Τὸ Ἡραῖο στὸ μέσο τῆς Ἀργολικῆς πεδιάδας ὡς ἐπίσημη λατρεία τοῦ Ἀργους ἦταν τὸ πρῶτο βῆμα ἐλέγχου τῶν γειτονικῶν τοὺς πόλεων⁷⁹. Καὶ μετὰ τὴν καταστροφὴ τῆς Ἀσίνης διατήρησαν μόνο τὸ θρησκευτικὸ τῆς κέντρο, τὸ ἱερὸ τοῦ Πυθαέως Ἀπόλλωνος, ἐλέγχοντας μ' αὐτὸ τοὺς παλιούς του πιστούς, μεταξὺ τῶν ὁποίων καὶ ἓνα μέρος Δρυόπων κατοίκων τῆς Ἐπιδαυρίας⁸⁰.

Ἀλλωστε ἡ λατρεία τοῦ Μαλεάτα προσφερόταν ἰδιαίτερα γιὰ τὶς

74. Αὐτόθι, I, ἀρ. 559. Πβ. II, 209.

75. Greek State², 1969, 16 κέ.

76. Λαμπρινουδάκης, ὁ.π., 31 καὶ σημ. 2.

77. Βλ. ἄν., σημ. 9-11.

78. Γιὰ τὰ σύνορα αὐτὰ καὶ τὴν κόμη Λήσσα στὸ λόφο τοῦ σημερινοῦ Λιγουριοῦ, βλ. Λαμπρινουδάκη, ὁ.π., 36 καὶ σημ. 2, πίν. Γ καὶ Δ. Παπαχατζῆ, ὁ.π., 189. 193 κέ.

79. Βλ. ἄν., σημ. 64. Kelly, ὁ.π., 53. 60 κέ.

80. Βλ. ἄν., σημ. 63. Παπαχατζῆς, ὁ.π., 284 κέ. Εἶναι ἴσως ἀξιοσημείωτο ὅτι καὶ οἱ Δελφοὶ ἦταν Δρυόπες.

ανάγκες τοῦ Προκλέους: Εἶχε τὴν πανάρχαια παράδοση, ἡ λατρεία τοῦ Μαλεάτα ἔνωσε μὲ τοὺς ἐπίσης ἐχθροὺς τοῦ Ἑργου Ἰωνες τῆς Κυνουρίας⁸¹ καὶ ὁ Ἀπόλλων ἦταν ὁ ἐπίσημος θεὸς τῶν τυράννων τῆς Κορίνθου⁸². Ὁ Μαλεάτας Ἀπόλλων θὰ δοῦμε ὅτι ἄρχισε νὰ ὀνομάζεται τότε καὶ Πύθιος. Καὶ ὁ θεὸς τῶν Δελφῶν εἶναι γνωστὸ ὅτι εὐνοοῦσε ἀπὸ τὴν ἵδρυσή του τὴν ὀλιγαρχικὴ ἀλλὰ ζωντανὴ κοινωνία τῆς Κορίνθου, τῆς Χαλκίδας καὶ τῶν συμμάχων τους⁸³.

Ἦδη λοιπὸν ἀπὸ τὴν ἵδρυσή της ἡ κρατικὴ λατρεία τοῦ Ἀπόλλωνος Μαλεάτα καὶ τοῦ Ἀσκληπιοῦ στὴν Ἐπιδαυρία ἦταν μιὰ πολιτικὴ πράξη.

Ἡ πολιτικὴ μὲ τὴν ὁποία συνδέθηκε ἡ κρατικὴ λατρεία τῆς Ἐπιδαύρου, ὡς πρὸς τὸν κύριον στόχον της, τὴν ἀμυνα κατὰ τοῦ Ἑργου, εἶχε κατορθώσει νὰ δεῖ πολὺ μακριὰ στὸ μέλλον. Οἱ στενὲς σχέσεις ποὺ ἀναπτύχθηκαν μὲ τὴν Κόρινθον καὶ τὸν κόσμον της συνέχισαν καὶ στὸν 6ο π.Χ. αἰ., ὅπως δείχνουν τὰ εὐρήματα ἀπὸ τὸν βωμό, π.χ. μιὰ ὕστερη κορινθιακὴ πυξίδα⁸⁴. Οἱ ἄμεσες σχέσεις μὲ τὴν κορινθιακὴ λατρεία δὲν λείπουν καὶ τώρα. Ἀνάμεσα στὸ πλῆθος τῶν κορινθιακῶν πηλίνων τὸ σπάνιον ἀφιέρωμα ἑνὸς βατράχου στὸν Ἀπόλλωνα μᾶς θυμίζει ἀνάλογα Κορινθιακὰ παραδείγματα καὶ τὸν βάτραχο στὸν χρυσὸ φοῖνικα τῶν Κυψελιδῶν στοὺς Δελφούς⁸⁵.

Πόσο ἡ γενικὴ κοσμοθεωρία τῶν Ἐπιδαυρίων ἀντικατοπτρίζει αὐτὲς

81. Καὶ τοὺς Σπαρτιάτες, ἀν., σημ. 34 κέ.

82. Λαμπρινουδάκης, ὁ.π., 34.

83. Forrest, *Historia* 6, 1957, 160 κέ. Ὁ Coldstream, ὁ.π., 179 καὶ κυρ. 187, βλέπει τὴν στενὴν σχέση τῆς Κορίνθου καὶ ἄλλων ναυτικῶν περιοχῶν περισσότερο στὴν ἀνάγκη τῶν ἐμπόρων γιὰ ἐνθάρρυνση ἀπὸ τὸν Ἀπόλλωνα. Ὅπως ὅποτε οἱ ρίζες αὐτῶν τῶν σχέσεων ἀνεβαίνουν στὶς ἀρχὲς τοῦ 8ου π.Χ. αἰ., ἴσως καὶ παλιότερα. Στὴν ἀρχαϊκὴ ὁμως ἐποχὴ οἱ δεσμοὶ φαίνεται νὰ ἔχουν περισσότερο ἀποκρυσταλλωμένη πολιτικὴ ἀπόχρωση.— Στὸ σημεῖο αὐτὸ θὰ ἤθελα νὰ προσθέσω μιὰ παρατήρηση, ποὺ ἀκόμη δὲν ἔχω ἐπεξεργασθεῖ, ἀλλὰ τὴ βρίσκω ἰδιαίτερα ἐνδιαφέρουσα: Ὁ κλασικὸς ναὸς τοῦ Ἀπόλλωνος Μαλεάτα δὲν διέθετε ἐγκάρσιον θύραιον τοῖχο γιὰ τὸν σηκό. Ὁ ἐσωτερικὸς λατρευτικὸς χώρος ἦταν ἀνοιχτὸς πρὸς τὸ ὑπαίθριον, Ἐργον 1978, 39, εἰκ. 44. Τὴν πιὸ κοντινὴ ἀναλογία πρὸς τὴ σπάνια αὐτὴ ἀρχιτεκτονικὴ μορφή βρίσκω πρόχειρα στὸν πρῶτον ναὸ τοῦ Ἀπόλλωνος μέσα στὸ Ἀσκληπιεῖον τῆς Κορίνθου, Lang, ὁ.π., 4, εἰκ. 3, πβ. Corinth XIV, ὅπου οἱ ἀνασκαφεῖς πάντως ὑπέθεσαν ὑπαίθριον χώρον. Μιὰ ἀρκετὰ στενὴ συγγένεια ὑπάρχει καὶ μὲ τὸν κλασικὸν ναὸ τῆς Προναίας Ἀθηνᾶς στοὺς Δελφούς, J. P. Michaud, *FdD* II, *Le temple en calcaire*, πίν. 77. 95. 100. Καὶ στὸν τύπον λοιπὸν τῆς λατρείας διαγράφεται συγγένεια ἀνάμεσα στὰ ἴδια κέντρα: Δελφοί, Κόρινθος καὶ Ἐπίδαυρος.

84. Πβ. Payne, NC, 323, εἰκ. 164, ἀρ. 1326. 331 κέ. Γιὰ τὴ διακόσμηση 336, εἰκ. 189.

85. ΠΑΕ 1948, 108 κέ. Λαμπρινουδάκης, ὁ.π., 34, σημ. 4.

τὶς σχέσεις δείχνουν μερικὰ μνημειώδη γλυπτὰ γύρω ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 6ου αἰ., πὺν προέρχονται φαίνεται ἀπὸ ντόπιους τεχνίτες: Μία κεφαλὴ ἀπὸ τὴν πόλιν Ἐπίδαυρον μᾶς θυμίζει ἔντονα τὸν κοῦρο τῆς Μήλου ἢ μιὰ ἀνάλογη κεφαλὴ στὴ Χαλκίδα, ἕνας κοῦρος ἀπὸ τὴν πόλιν πάλι ἔχει τὰ πλησιέστερα ἀνάλογά του σὲ ναξιακοὺς κούρους τῆς Δήλου κι ἕνας ἄλλος κοῦρος ἀπὸ τὸ ἱερό μας μᾶλλον, πὺν βρέθηκε στὸ Λιγουριό, θυμίζει τὴ διάπλαση ἔργων ὅπως τὸ ναξιακὸ τῆς Θήρας ἢ τὸ κορινθιακὸ τῆς Τενέας⁸⁶. Νάξος, Κόρινθος, Χαλκίς, Σάμος, οἱ τόποι ἀκριβῶς πὺν εἶχαν παλιότερα συνασπισθεῖ γιὰ νὰ ἀνταγωνισθοῦν τὴ Μίλητο, τὴν Πάρον, τὴν Ἐρέτρια, ὅπως τόσο ὥραϊα ἔδειξε στὶς σχετικὲς μελέτες τοῦ ὁ Κοντολέοντος⁸⁷.

Βέβαια ἀπὸ τὸ 550 π.Χ. στὴν Πελοπόννησο βεβαιώθηκε ἡ ἡγεμονία τῶν Σπαρτιατῶν. Ἡ Κόρινθος μπῆκε στὴ συμμαχία τῆς Σπάρτης καὶ ἡ Ἐπίδαυρος ἀκολούθησε. Καὶ οἱ δυὸ πόλεις ἔμειναν γιὰ πολὺ πιστοὶ σύμμαχοι τῶν Λακεδαιμονίων. Ἀλλὰ ἡ στήριξη στὴ Σπάρτη δὲν ἄλλαξε καθόλου τὴν πολιτικὴ γραμμὴ τῆς Ἐπιδάουρου, τὴν ἀσφάλεια ἔναντι τοῦ Ἄργους⁸⁸. Ἡ πολιτικὴ αὐτὴ γραμμὴ ὅμως δὲν σημαίνει γιὰ τὴν ἐπίσημη λατρεία τῆς Ἐπιδάουρου ἀποκοπὴ ἀπὸ τὸν κόσμον τοῦ Ἄργους. Σὲ κάθε καλοπροαίρετο πλησίασμα εἶναι ἀνοιχτὴ, ὅπως δείχνουν στὸ βωμὸ μερικὰ εὐρήματα πὺν ὁδηγοῦν πρὸς τὸ Ἄργος, π.χ. ἕνας μικρὸς μολύβδινος κοῦρος, ὅμοιος μ' αὐτοὺς πὺν βρέθηκαν πρόσφατα σ' αὐτὴ τὴν πόλιν⁸⁹.

Σ' αὐτὴ τὴν ἐποχὴ χρονολογοῦν τὰ εὐρήματα τὸ δεύτερο σημαντικὸ γεγονός στὴν ἐξέλιξη τῆς κρατικῆς λατρείας τῆς Ἐπιδάουρου, δηλ. τὴν ἐγκατάσταση στὸ χῶρον τοῦ Ἀσκληπείου. Καὶ ἡ νέα αὐτὴ «ἰδρυση» πρέπει νὰ ἔγινε μὲ τὶς δυνατότητες τοῦ ἴδιου κόσμου, μέσα στὸν ὁποῖο αἰσθανόταν πάντα ἀσφαλὴς ἡ Ἐπίδαυρος. Ἡ ἔρευνα συμπεραίνει ὅτι ὁ Δελφικὸς Ἀπόλλων ἐκύρωσε μὲ χρῆσμό του τὸ νέο βῆμα⁹⁰. Τὰ πρῶτα

86. Λαμπρινουδάκης, Στήλη, Τόμος εἰς μνήμην Ν. Κοντολέοντος, 1979, 473 κῆ.

87. Ἀν., στὸ τέλος τῆς σημ. 52.

88. Οἱ Λακεδαιμόνιοι διατηροῦσαν ἄλλωστε ἀπὸ παλιὰ στενὲς σχέσεις μὲ τὴν Κόρινθον, τὴν Αἴγινα καὶ τὴ Σάμο. Γιὰ παλιότερες σχέσεις τῆς ἴδιας τῆς Ἐπιδάουρου μὲ τὴ Σπάρτη, πὺν ὑποδηλώνονται ἀπὸ ἔργα τέχνης, βλ. Ἀρχοντίδου-Ἀργύρη, Στήλη, Τόμος εἰς μνήμην Ν. Κοντολέοντος, 1979, 358 κῆ. Ἀπὸ τὴν ἀνάπτυξη πὺν προηγήθηκε φαίνεται ὅτι ἡ ἱστορία τῶν σχέσεων μεταξὺ τῶν πόλεων δὲν ἦταν ἔτσι ὅπως τὴν ἀναπλάσσει ὁ Φαράκλας, Ἐπιδαυρία, 27.

89. ΠΑΕ 1975, 173, ἀρ. 11, πίν. 149δ. Τὶς σχέσεις αὐτὲς δείχνει καὶ ἡ κατάσταση πὺν ἐπεκράτησε μετὰ τὰ μέσα τοῦ 7ου αἰ. στὴν ἀμφικτιονία τῆς Καλαυρείας, ὅταν μετὰ τὴν ὑποταγὴ τῆς Ναυπλίας στὸ Ἄργος καὶ τῆς Τεγέας στὴ Σπάρτη οἱ δυὸ νικητρίες πόλεις ἔγιναν μέλη τῆς, Kelly, δ.π., 88 καὶ 137.

90. Edelstein, δ.π., II, 208. Φαράκλας, δ.π., 26. Βλ. ἀν. γιὰ τὶς σχέσεις μὲ τὸν δελφικὸ Ἀπόλλωνα. Γιὰ τὸν χρῆσμό βλ. Burford, δ.π., 18 καὶ πβ. τὸν δελφικὸ χρῆσμό πὺν ἐκύρωσε τὴν προτεραιότητα τοῦ Ἀσκληπείου τῆς Ἐπιδάουρου ἔναντι τοῦ ἀρκαδικοῦ γύρω στὸ 370, αὐτόθι.

ἀφιερώματα στὸν βωμὸ τοῦ Ἀσκληπιδίου, ποὺ μιμεῖται τὸν βωμὸ τοῦ Μαλεάτα, ἀναφέρουν, δίπλα στὸν Ἀσκληπιό, τὸν Ἀπόλλωνα ὡς Πύθιον⁹¹. Καὶ τὸ τεράστιο τεχνικὸ ἔργο τῶν ὑπογείων σηράγγων, ποὺ πρέπει νὰ ἔγινε αὐτὴ τὴν ἐποχὴ γιὰ νὰ φέρει ἀπὸ τὶς πηγὲς δίπλα στὸν Μαλεάτα τὸ ἀπαραίτητο γιὰ τὴ λατρεία νερὸ στὸ νέο ἱερό, ἔγινε πιθανότατα ἀπὸ τοὺς ἀσκημένους στὴν Κόρινθο, τὴ Σικυῶνα καὶ τὰ Μέγαρά τεχνικούς, ὅπως τὸ Εὐπαλίνειο στὴ Σάμο⁹².

Καὶ τὸν 5ο π.Χ. αἰ. οἱ Ἐπιδαύριοι, στὰ πλαίσια τῆς Πελοποννησιακῆς συμμαχίας συνεργάζονται μὲ τοὺς Κορινθίους καὶ ἔρχονται συνεχῶς σὲ συγκρούσεις μὲ τοὺς Ἀργεῖους καὶ τοὺς φίλους τοὺς τοὺς Ἀθηναίους⁹³. Θὰ ἀσχοληθῶ μόνο μὲ ἓνα γεγονός, ποὺ ἔχει ἰδιαίτερη σημασία μὲ τὸ θέμα μας.

Τὸ 494 μετὰ τὴ μάχη τῆς Σηπείας, ὁ Σπαρτιάτης βασιλιάς Κλεομένης ἐξολόθρευσε μὲ δόλο ὅλους σχεδὸν τοὺς ὄριμους ἄνδρες τοῦ Ἀργους. Οἱ γέροντες Ἀργεῖοι καὶ οἱ Ἀργεῖες ἀναγκάστηκαν νὰ δεχθοῦν στὴ διαχείριση τῶν κοινῶν τοὺς ἀγρότες δουλοπαροίκους τοῦ Ἀργους γιὰ νὰ σωθεῖ ἡ πόλη. Πολλὲς Ἀργεῖες παντρεύτηκαν μὲ τοὺς δουλοπαροίκους αὐτοὺς. Ὅταν ἔβλεψαν τὰ παιδιὰ τῶν φονευθέντων ἔγιναν ἄνδρες ζήτησαν νὰ ἀναλάβουν αὐτοὶ ξανά τὴν ἀρχή. Οἱ δοῦλοι συμβιβάστηκαν στὴν ἀρχὴ νὰ ἐγκατασταθοῦν στὴν Τίρυνθα, γρήγορα ὅμως συγκρούστηκαν μὲ τοὺς νέους κυρίους τοῦ Ἀργους. Οἱ τελευταῖοι νίκησαν καὶ οἱ πρῶν Ἀργεῖοι δουλοπαρόικοι ἐκδιώχθηκαν μέσα στὴ δεκαετία 470–460 ἀπὸ τὴν Ἀργολικὴ πεδιάδα⁹⁴. Ὁ Στράβων μᾶς βεβαιώνει ὅτι πῆγαν στὴν Ἐπίδαυρο, ἓνα μεγάλο μέρος τοὺς ὅμως πρέπει νὰ ἐγκαταστάθηκε στοὺς Ἀλιεῖς τῆς Ἐρμιονίδας, ὅπου στὰ πρῶτα τοὺς νομίσματα ὀνόμαζαν τοὺς ἑαυτοὺς τοὺς Τίρυνθίους⁹⁵.

91. IG IV, 1169. 1003. Γιὰ τὴν ταύτιση τοῦ Πυθίου μὲ τὸν Πυθαῖα τῆς Ἀσίνης καὶ τοῦ Ἀργους, Παπαχατζῆς, δ.π., 284 κέ. 177, δὲν ἔχουμε στοιχεῖα.

92. Βλ. προσ. στὰ ΠΑΕ 1978. Ἡρόδ. 3, 60. Ἀνάλογα ἔργα ὑπάρχουν στὴν Κόρινθο καὶ στὴ Σικυῶνα.

93. Λαμπρινουδάκης, Σχέσεις Ἐπιδαύρου καὶ Κορίνθου, δ.π., 35 κέ.

94. Ἡρόδ. 6, 76 κέ. R. F. Willets, *Hermes* 87, 1959, 495. F. Kießle, *Philologus* 104, 1960, 195 κέ. Wörle, δ.π., 112. Kelly, δ.π., 140 κέ. Πβ. P. A. Seymour, *JHS* 42, 1922, 24 κέ. CQ 54, 1960, 223 καὶ 232. RFC 99, 1971, 148 κέ.

95. Στράβ. 8, 373. Εἶναι ἐνδιαφέρον γιὰ τὸ πλῆγμα τῶν σχέσεων τῆς Τίρυνθος τὸ συμπέρασμα τοῦ Bintliff, δ.π., 340, ὅτι ἡ πόλη ἦταν μέχρι τὰ μεσαιωνικὰ χρόνια παραλιακή. Ἀλλὰ ἡ γνώμη ὅτι ἡ καταστροφὴ τῆς ἀπὸ τὸ Ἀργος ἔγινε, ἀντίθετα ἀπὸ ὅτι μᾶς λένε ὅλες οἱ ἀρχαῖες πηγές, στὴν πρῶμῃ ἀρχαίῃ ἐποχῇ ἐπειδὴ ἀρχαιολογικὰ στοιχεῖα πέρα ἀπὸ τὴν ὑπαρξὴ ἐνὸς ἱεροῦ δὲν ἔχουμε αὐτὴ τὴ στιγμή ἀπὸ τὴν Τίρυνθα γύρω στὸ 500, αὐτ. 342, δὲν εἶναι εὐκόλο νὰ γίνῃ δεκτὴ. Βλ. κατ., σημ. 98.

Οί άνασκαφές άποκαλυψαν τό 1977 μιá άναθηματική έπιγραφή που άναφέρεται άμεσα σ' αυτά τά γεγονότα και άποκαλύπτει άμεση άνάμειξη της κρατικής λατρείας της 'Επιδάουρου σ' αυτά. Μέσα στα θεμέλια του κλασικού ναού του 'Απόλλωνος Μαλεάτα βρέθηκε χάλκινη άναθηματική έπιγραφή με άργεΐα γράμματα άπό τό δεύτερο τέταρτο του 5ου π.Χ. αι. που λέει: ('Ανέθεσε) ό Κάλλιππος, γιός του Εύκλέους, (που ήρθε) ίκέτης τών 'Επιδaurιών στον Πύθιο 'Απόλλωνα, (ό ίδιος) ό 'Αργεΐος άρχοντας και οί δουλοπάροικοί του»⁹⁶. "Ενας λοιπόν, άνάμεσα άσφαλώς σέ περισσότερους προοδευτικούς 'Αργεΐους είχε συνεργασθεί στο "Αργος με τούς δούλους και άκολουθώντας την τύχη τους ήρθε μαζί τους στην 'Επίδαυρο. "Ενας άλλος πρέπει νά ήταν ό Φιλόξενος Φυλακίδα 'Αργεΐος, στον όποιο, την ίδια εποχή, πάνω σέ στήλη του "Ασκληπιείου, οί 'Επιδaurιοι παρέχουν άτέλεια και άσυλία⁹⁷. "Ασφαλώς οί 'Επιδaurιοι με πολλή προθυμία παρέχουν προστασία στους επαναστάτες του "Αργους. "Ισως ύπήρχαν και βαθύτεροι λόγοι, πέρα άπό τή δεδομένη κατάσταση της στιγμής: Οί 'Υρνάθιοι, ή τέταρτη μη δωρική φυλή του "Αργους δημιουργήθηκε κατά τον Hammond μετά τό 494. Και ή παράδοση για την 'Υρνηθώ φαίνεται ότι συμβόλιζε για τούς 'Επιδaurίους την αντίσταση στην έπιβουλή του "Αργους⁹⁸. Την παροχή όμως της άσυλίας στους φυγάδες 'Αργεΐους την

96. Έργον 1977, 105, εικ. 63. Πβ. προσ. ΠΑΕ 1977: *Κάλλιπος: ηκέτας/Εύκλέος υιός/τών 'Επιδaurίων/παρ' 'Απόλλωνος/Πυθίο 'Αργεΐος/άρχος και Φοικιάται*.

97. W. Peek, Neue Inschriften aus Epidauros, Abh. d. Sächs. Akad. d. Wiss., 63, 5, 1972 (κατ. ως Peek II), άρ. 10, πίν. 4, 10: «...wohl von einem argivischen Steinmetzen eingemeisselte Inschrift»... «mag noch in die siebziger Jahre... gehören». Για τις έπιγραφές IG IV² 1, άρ. 46 και 140, βλ. κατ. «...die Verleihung von Atelie und Asylie (ist) hier sowenig mit derjenigen der Proxenie verbunden, wie das IV² 46 (για 'Αργεΐα πάλι!) der Fall ist».

98. Hammond, CQ 54, 1960, 33 κέ. Πβ. Kelly, ό.π., 69, 173, σημ. 56. Για την 'Υρνηθώ και τό ήρώο της στην 'Επίδαυρία βλ. Πaus. 2, 28, 3 κέ. Είναι εύλογο ότι τό ήρώο αυτό, όπου ή 'Υρνηθώ ένταφιάστηκε διαμελισμένη άπό τούς 'Αργεΐους ύστερα άπό την άρνησή της νά εγκαταλείψει τον έχθρό του "Αργους Δημόντη, θά είχε για τούς ανθρώπους που βρίσκονταν συνεχώς κάτω άπό την έπιβουλή του "Αργους συμβολική σημασία. Σημειώθηκε παραπάνω ότι στην 'Επίδαυρο πολύ νωρίς ένθαρρύνθηκαν τά προδωρικά στοιχεία. 'Εάν οί 'Υρνάθιοι όντως εμφανίζονται στο "Αργος ύστερα άπό τή μεταπολίτευση του 494, που φέρνει στην έξουσία και προδωρικά στοιχεία, τότε τό ίδιο τό όνομα της 'Υρνηθούς πρέπει νά έχει σχέση με τά στοιχεία αυτά και ή συγγένεια τών δουλοπαροίκων του "Αργους που άπέτέλεσαν τή νέα φυλή και τών 'Επιδaurιών φίλων τους φαίνεται νά άποτελεί γεγονός. Τάφο της 'Υρνηθούς είδε ό Πausanias και στο "Αργος, 2, 23, 3, ό ίδιος όμως ύποστηρίζει άνεπιφύλακτα την έκδοχή τών 'Επιδaurίων. Οί στενές σχέσεις τών 'Αλκίαν με την 'Επίδαυρο (και εκεί 'Απόλλων και κατόπιν 'Ασκληπιός, Stillwell, Princ. En cycl. of Class. Sites, 1976, 375, πβ. τή γνωστή ίστορία του έρχομου του "Ασκληπιού στους 'Αλκίς άπό την 'Επίδαυρο, IG IV², 1, άρ. 122, στ. 69 κέ. Jameson, ό.π., 77) είχαν φαίνεται τις ρίζες τους — πέρα άπό τις γενικές συνθήκες στην 'Ακτή που τις επέβαλλαν — στη βοήθεια που οί 'Επιδaurιοι προσέφεραν στους φυγάδες άπό την άργολική πεδιάδα.

κάνει ο 'Απόλλων, του οποίου ίκέτες κηρύσσονται οί έπαναστάτες. Δεν είναι τυχαίο ότι ο προστάτης θεός είναι ο 'Απόλλων Μαλεάτας, που έδω όνομάζεται μάλιστα Πύθιος. 'Η λατρεία είναι βέβαια ήδη κοινή με τόν 'Ασκληπιό, τó κύρος όμως του παλιού έθνικού θεού τών 'Επιδαυρίων, του συγγενούς με τόν θεό τών Δελφών⁹⁹, ήταν μεγάλο. 'Αναθήματα τών φυγάδων 'Αργείων πρέπει βέβαια νά έγιναν κι άλλα και μάλιστα στο νέο ιερό κάτω στην πεδιάδα αυτή την εποχή. Νομίζω πώς έτσι θά έπρεπε νά έρμηνευθεί τόσο ή παροχή ατέλειας και άσυλίας σέ μιá γυναίκα, κόρη του Καλλιφάνους και γυναίκα του Μνάσωνος, λίγο πριν τó 450¹⁰⁰, όσο και ή περίεργη όμάδα τών γραμμένων με άργείο άλφάβητο τεσσάρων άναθημάτων από τó δεύτερο τέταρτο του 5ου αι. στο 'Ιερό, τά δύο με γυναίκες αναθέτιδες¹⁰¹. 'Ασφαλώς άρκετές άργείες θά ήταν άνάμεσα στους φυγάδες. 'Η διλημματική θέση τους στο 'Αργος μεταξύ τών παιδιών τους, γνησίων 'Αργείων, και τών δουλοπαροίκων άνδρών τους θά είχε όδηγήσει πολλές πρós τήν πλευρά τών δευτέρων. 'Αξίζει νά σημειωθεί ότι πολλά από τά όνόματα αυτών τών 'Αργείων ξαναβρίσκονται μετά ένα αιώνα στις οικοδομικές επιγραφές του 'Ασκληπιείου ως όνόματα ιερών, άξιωματούχων ή έργωνών, άριστοκρατών δηλαδή τής 'Επιδαύρου¹⁰².

Στις άρχές του 4ου π.Χ. αιώνα με την κατάρρευση τής άθηναϊκής δυνάμεως ó παραδοσιακός κόσμος μέσα στόν όποιο κινιόταν ή 'Επιδαυρος διαταράχθηκε. 'Η σκληρύνηση τής Σπαρτιατικής ήγεμονίας δυνάμωσε τούς δημοκρατικούς στην Κόρινθο, τούς έφερε σέ συνεννόηση με τó δημοκρα-

99. Βλ. άν., σημ. 83. 90. 91.

100. IG IV² 1, 46.

101. Στο ιερό του 'Απόλλωνος: IG IV² 1, 138 (βάση άναθήματος): *Κρεήλας/άνεθεκε*. Βλ. όμως τó σωστό: *Κρέηλα* = *Κρήσιλα/άνεθεκε*. Μ. Μιτσός, ΑΕ 1975, 24, άρ. 16. Στο 'Ασκληπιείο: άλλες δύο γυναίκες, IG IV² 1, 140 (βάση άναθήματος κοντά στο οικόδ. Ε): *Νικαχαρίστα/Δαϊκρατία/άνεθέταν*, και δύο άνδρες, IG IV² 1, 137 (πήλ. άγγείο, κοντά στο οικόδ. Ε): *'Αρχεήλας: 'Αργείοις* και IG IV² 1, 139: *Θηαίος άν[έθεκε]/'Αρχιτέλε[ος] ηυ[ι]/ός [η]ασκλ[ατιδ]*. Τό μοναδικό παλαιότερο, πάλι από τó οικόδ. Ε, άνάθημα του 'Αργείου Μικύλου, IG IV² 1, 136, δέν άποτελεί άντένδειξη.

102. Π.χ. Κάλλιπος έργωνας, IG IV² 1, 109, I, 128 και III, 109. Πβ. IG IV, 823. Φιλόξενος κατάλογος, IG IV² 1, 103, 129. Φυλακίδας έργωνας, αὐτόθι 50. Καλλιφάνης κατάλογος, αὐτόθι 108. Πβ. Καλλιφάνης έργωνας, IG IV² 1, 118 = Peek I, 52, 118A, 10. Θιαῖος ιαρεύς, IG IV² 1, 103, 107. 109. 112. 'Αρχιτέλης γραμματεύς, ιαρομνάμων, IG IV² 1, 108, 156. 160. 167. Πβ. Δαϊκρατίδας IG IV² 1, 175, 7 και IG IV, 957-9. 'Επίσης IG IV² 1, 204: *...Καλλικλῆς Καλλιφάνεως Νικαρίστα/'Επιδαύριοι/...άνέθεσα/ν*, άφ. από τόν 4ο/3ο π.Χ. αι. "Άραγε είναι τυχαίο ότι τά περισσότερα από τά όνόματα αυτά άπαντοῦν στην επιγραφή τής Θόλου, όπου ή συμμετοχή τών 'Αργείων έργωνών ήταν σαφώς εύρύτερη, Burford, ό.π., 142 κέ.;

τικό Ἄργος καὶ τὸ 392 ἔγινε ἡ ἔστω καὶ βραχύβια ἔνωση τῶν δύο πόλεων, ποὺ φάνηκε νὰ ἀναβιώνει τὴν παλιὰ δόξα τοῦ Ἄργους¹⁰³. Τὸ 365 π.Χ. ἡ Κόρινθος ἀποχώρησε ὀριστικὰ ἀπὸ τὴν γενικὰ ἤδη μισητὴ Πελοποννησιακὴ συμμαχία, ὅπου ἔμενε πάντα ἡ Ἐπίδαυρος¹⁰⁴. Ἀλλὰ καὶ στὸ Ἄργος ἡ κατάστασις ἦταν διφορούμενη. Τὸ 370 π.Χ. ἔγινε ὁ περίφημος σκυταλισμός, ἄγρια σφαγὴ τῶν ἀργείων ἀριστοκρατῶν, ποὺ σημαίνει ἀσφαλῶς δύναμη τοῦ φιλικοῦ αὐτοῦ γιὰ τὴν πάντα ἀριστοκρατικὴ Ἐπίδαυρο κόμματος¹⁰⁵. Ἦδη τὸ 338 π.Χ. ὁ Φίλιππος ἐπιβάλλεται ὡς ὁ νέος ἡγεμὼν τῆς Ἑλλάδος. Ἡ Ἐπίδαυρος τὸν δέχεται, ἂν καὶ ἀρχικὰ ἀκολουθεῖ τοὺς Σπαρτιάτες στὴν ἀντίστασή τους. Αὐτὸ φαίνεται ἀρκεῖ γιὰ νὰ κάμει τὸν Φίλιππο νὰ δώσει ὀρισμένες δικαιοδοσίες πάνω της στοὺς Ἀργεῖους, ποὺ ἀπὸ νωρὶς εὐνοοῦν τοὺς Μακεδόνες¹⁰⁶.

Ἡ μεγάλη ἀνάπτυξις λοιπὸν τῆς λατρείας τῆς Ἐπιδάουρου συμπίπτει μὲ τὴ διάλυση τῶν παραδοσιακῶν σχημάτων στὴν πολιτικὴ ζωὴ τῆς Ἑλλάδος. Ἡ Ἐπίδαυρος, μολονότι ὁ κόσμος τῶν ἐνδιαφερόντων της μένει ὁ ἴδιος, ἀναγκάζεται νὰ προσαρμοσθεῖ. Καὶ ἡ προσαρμογὴ αὐτὴ φαίνεται στὴν κρατικὴ λατρεία. Ἡ ἐκλογή τῶν παραστάσεων ποὺ κοσμοῦσαν τὸν θρόνο τοῦ χρυσελεφαντίνου ἀγάλματος τοῦ Ἀσκληπιοῦ εἶναι χαρακτηριστικὴ τοῦ νέου πολιτικοῦ προβληματισμοῦ. Ἡ μία ἐξυμνοῦσε τὸ φόνον τῆς Μέδουσας ἀπὸ τὸν Περσέα, ἕνα ἀργολικὸ κατόρθωμα καὶ ἡ ἄλλη παρουσίαζε τὸν Βελλερεφόντη καὶ τὸν Πήγασο νὰ σκοτώνουν τὴ Χίμαιρα, ἕνα ἔπος μὲ γνωστὰς τὶς ρίζες του στὴν Κόρινθο¹⁰⁷.

Καὶ οἱ οἰκοδομικὲς ἐπιγραφὲς τοῦ ἱεροῦ, ποὺ μᾶς παρουσιάζουν τὴν πλούσια θρησκευτικὴ καὶ οἰκονομικὴ δραστηριότητα σ' αὐτὸ κατὰ τὸν 4ο καὶ τὸν 3ο αἰ., ἀποκαλύπτουν τὴν ἴδια πολιτικὴ. Στὴν προκήρυξη τῶν ἐργασιῶν, στὴν προμήθεια τῶν ὑλικῶν, στὴν ἀναζήτησις ἀρχιτεκτόνων καὶ στὴν ἀνάθεσις τῶν ἐργασιῶν ἀκολουθεῖται ὄντως μιὰ «διεθνὴς» πολιτικὴ¹⁰⁸. Ἡ σύνδεσις τῆς θόλου καὶ τοῦ θεάτρου τοῦ Ἀσκληπιείου μὲ τὸν Ἀργεῖο ἀρχιτέκτονα Πολύκλειτο καὶ μὲ ἀργεῖους ἐργολάβους εἶναι χαρακτηριστικὴ. Ἀλλὰ καὶ πάλι, καὶ ἀπὸ τὶς ἐπιγραφὲς αὐτὲς φαίνεται ὅτι ἡ Ἐπίδαυρος δὲν ἀπομακρύνεται, ὅσο μπορεῖ, ἀπὸ τὸν παραδοσιακὸ πολιτιστικὸ της κύκλο. Ὁ ναὸς τοῦ Ἀσκληπιοῦ ἀναγνωρίζεται ὅτι χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὴν κορινθιακὴ τεχνικὴ, τὸ λατρευτικὸ ἀγαλμα

103. R. A. Tomlinson, Argos and the Argolid, 1972, 128 κέ., κυρ. 130 κέ.

104. Λαμπρινουδάκης, δ.π., 36.

105. Tomlinson, δ.π., 138.

106. Burford, δ.π., 29. Tomlinson, δ.π., 145.

107. Πaus. 2, 27, 2. Edelstein, δ.π., 630.

108. Burford, δ.π., 17.

γίνεται από τὸν Πάριο Θρασυμήδη καὶ γενικὰ τὰ περισσότερα οἰκοδομικὰ ὑλικά ἐρχονται πάντοτε ἀπὸ τὴν Κόρινθο¹⁰⁹. Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι στὶς οἰκοδομικὰς ἐπιγραφὰς ἡ Burford ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς Ἐπίδαυριους μέτρησε 17 Ἀργεῖους, 14 Ἀθηναίους, 11 ἀπὸ ἄλλες πόλεις καὶ 42 Κορινθίους ἐργολάβους¹¹⁰!

Ὁ «διεθνικὸς» χαρακτήρας τῶν ἐπιγραφῶν λοιπὸν δὲν σημαίνει ὅτι ὁ Ἀσκληπιὸς ἔμενε συνειδητὰ ἔξω ἀπὸ τὴν πολιτικὴν, ἀλλὰ ὅτι ὁ θεὸς προσαρμολογῶταν στῆς ἐποχῇς του τὴν πολιτικὴν ἀναγκαιότητα.

Τὸ ἴδιο κάνουν οἱ Ἐπίδαυριοι, τὸ ἴδιο κάνει καὶ ὁ θεὸς τοὺς καὶ μετὰ τὸ 338 π.Χ., κάτω ἀπὸ τὴν Μακεδονικὴν σκιά. Σὲ κάθε εὐκαιρία ποὺ τοὺς παρουσιάζεται προσπαθοῦν νὰ γυρίσουν στὸν παραδοσιακόν, σίγουρον κόσμον τοὺς. Τὸ 323 π.Χ. μετὰ τὸ θάνατον τοῦ Ἀλεξάνδρου ἡ Ἐπίδαυρος εἶναι πάλι στὸ πλευρὸ τῶν ἐπαναστατῶν στὸν Λαμιακὸ πόλεμον¹¹¹. Τὸ 316 ἡ πόλις νομίζει ὅτι βρίσκει στὸν Κάσσανδρον στήριγμα γιὰ νὰ ἀνασυντάξει τὴν πατροπαράδοτη ἀριστοκρατικὴν πολιτείαν καὶ νὰ ἀπαλλαγεῖ ἀπὸ τὸν ἔλεγχον τῶν δημοκρατικῶν τοῦ Ἀργεῖου καὶ τοῦ Μακεδόνος, προστάτη τοὺς Πολυπέρχοντος¹¹². Καὶ τὸ 280, ὅταν οἱ συνθήκες ἐπιτρέπουν μιὰ ὀλιγόχρονη ἀναβίωση τῆς Σπαρτιατικῆς συμμαχίας ἡ πόλις εἶναι πάλι πρόθυμη νὰ ἀνασυστήσῃ τὶς σχέσεις της μετὰ τὴν παλιὰ κιβωτὸ τοῦ ἀριστοκρατικοῦ πολιτεύματος γιὰ νὰ τὸ ἐνισχύσῃ καὶ μέσα σ' αὐτὴ τὴν ἰδίαν¹¹³. Ἡ τελευταία σημαντικὴ πολιτικὴ πράξις τῆς Ἐπίδαυρου πρὸς τὴν κατεύθυνση διατηρήσεως τῆς πολιτικῆς της ὀντότητας ἦταν ἡ προσχώρησίν της στὴν Ἀχαϊκὴ Συμπολιτείαν, τὸ 243 π.Χ.¹¹⁴.

Μέσα σ' αὐτὸ τὸ φῶς ἡ ἐπέμβασις τοῦ Ἀσκληπιοῦ τῆς Ἐπίδαυρου τὴν ἐπαύριον τῆς ἥττας τῆς Χαιρωνείας ὑπὲρ τῶν Σπαρτιατῶν καὶ ὁ νόμος ἀριστοκρατικῆς λατρείας τοῦ Ἰσύλλου τίς μέρες ποὺ ἀναβιώνει ἡ Πελοποννησιακὴ Συμμαχία δὲν φαίνονται καθόλου ρομαντικοὶ ἀνεδαφισμοί, ἀλλὰ ἓνα κομμάτι γνήσιας ζωῆς ἀπὸ τοὺς χρόνους αὐτοὺς¹¹⁵. Ἡ τουλάχιστον οἱ προσπάθειες καὶ οἱ ἐνέργειες τοῦ Ἰσύλλου καὶ τοῦ θεοῦ του ἦταν

109. Αὐτόθι 142 κέ. Ἡ ἄποψη ποὺ ὑποστηρίζεται ἀπὸ τὸν G. Roux, *L'Architecture de l'Argolide aux IVe et IIIe siècles av. J.-C.*, 1961, 61, ὅτι ὁ ἀρχιτέκτονας τοῦ Ἀργεῖου Ἡραίου, Εὐπόλεμος ἐργάσθηκε καὶ στὸν ναὸ τοῦ Μαλεάτα Ἀπόλλωνος, μετὰ τὰ νέα στοιχεῖα ποὺ ἤρθαν στὸ φῶς, βλ. προσ. ΠΑΕ 1978, πβ. Ἐργὸν 1978, 39, δὲν φαίνεται πιθανή. Γιὰ ἄλλα συμπληρωματικὰ στοιχεῖα βλ. Λαμπρινουδάκη, ὁ.π., 35 κέ.

110. Βλ. τοὺς καταλόγους στὸ τέλος τοῦ βιβλίου της.

111. Tomlinson, ὁ.π., 146 κέ.

112. Tomlinson, ὁ.π., 149.

113. Βλ. ἄν., σημ. 5.

114. IG IV² 1, XXVI.

115. Βλ. ἄν., σ. 55 κέ.

τόσο ρομαντικές, ὅσο καὶ τοῦ μεγάλου Δημοσθένη, ποὺ πέθανε γιὰ χάρη τους (κατὰ τύχη;) στὸ κέντρο τῆς παλιᾶς ἐνώσεως Ἀττικῆς καὶ τοῦ κόσμου τῆς ἀργολικῆς Ἀκτῆς, τὸ ἱερὸ τοῦ Ποσειδῶνος στὴν Καλαύρεια. Ἡ διαφορὰ βέβαια ἦταν ὅτι ὁ Δημοσθένης δὲν εἶχε περιθώρια ἐλιγμῶν. Ἐνῶ τὸν Ἀσκληπιὸ τὸν ἐκπροσωποῦσαν ἄνθρωποι ἄλλοτε λιγότερο καὶ ἄλλοτε περισσότερο εὐέλκτικοι. Αὐτὸς θὰ ζοῦσε πολὺ ἀκόμη. Θὰ ἐπιζοῦσε καὶ τῆς ἴδιας τῆς πόλεως Ἐπιδαύρου, ποὺ ἤδη στὸν πρῶτο μ.Χ. αἰ. εἶχε συρρικνωθεῖ σ' ἓνα μικρὸ οἰκισμό μὲ μερικὲς ρωμαϊκὲς ἐπαύλεις¹¹⁶.

116. U. Kahrstedt, Das wirtschaftliche Gesicht Griechenlands in der Kaiserzeit, 1954, 175 κέ. Ἀκόμη καὶ σ' αὐτὴ τὴν ἐποχὴ οἱ δύο π.λοι στὸν εὐρύτερο ὀρίζοντα τοῦ ἐπιδαύριου χώρου ἦταν ἡ Κόρινθος καὶ τὸ Ἄργος. Εἶναι χαρακτηριστικὴ ἡ κίνησις δύο μεγάλων οἰκογενειῶν τῆς Ἐπιδαύρου, τῆς Magnae Gentis (IG IV² 1, XXV), ποὺ τὸν 1ο μ.Χ. αἰ. ἐγκαθίσταται στὴν Κόρινθο, ὅπου κατακτᾷ μεγάλα ἀξιώματα καὶ τῶν Στατιλίων, ποὺ διακρίνονται καὶ στὴν Κόρινθο καὶ στὸ Ἄργος (IG IV² 1, XXX κέ.).